

Kommunedelplan for kulturminner 2018 – 2028

Lindesnes kommune

Vedtatt i kommunestyret 19. april 2018

Innhold

Innledning	5	Samferdsel og kommunikasjon	48
Hva er kulturminner?	5	Veier	48
Hvordan kan kommunen ta vare på kulturminnene?	7	Kirkeveier, brudled og liksteiner	51
SEFRAK	8	Telefon	53
Askeladden	9	Krigsminner og forsvarsminner	54
Status for kulturminner i Lindesnes	9	Napoleonskrigene 1807–14	54
		Første verdenskrig 1914–1918	54
		Andre verdenskrig 1940–1945	55
Fornminner	13	Kirkene og kirkegårdene	57
Steinalderen	13	Vigmostad kirke	57
Bronsealderen	14	Valle kirke	58
Jernalderen	14	Spangereid kirke	59
Metallsøking	18	Valle prestegård	60
Kulturminner i jordbrukslandskapet	19	Forsamlingshus, idrett og friluftsliv	61
Tre eksempler på kulturlandskap i Lindesnes	20	Minnesmerker og monumenter	63
Elementer i kulturlandskapet	23	Immaterielle kulturminner	64
Kulturmiljøer og bygninger	26	Sagn og historier	64
Tettsteder	30	Stedsnavn	65
Husmenn og strandsittere	30	Sang, musikk og dans	65
Maritime kulturminner	33	Arkiv	66
Uthavner	33	Fotografi	66
Maritime miljøer	35	Film og lydopptak	67
Fyrstasjoner, lykter og sjømerker	36	Kunst	67
Maritim næring - fiskeri og fiskerimiljøer	37		
Båtbygging	38		
Samferdsel på vann og elver	38		
Tekniske og industrielle kulturminner	40		
Kvernhus	40		
Møller	42		
Vannsag	42		
Stavtransporten	43		
Kalkbrenneriet	43		
Jordbrukskalk	43		
Kraftproduksjon	44		
Gruvedrift og steinbrudd	44		
Fabriker	45		
Smier	47		

Forord

Jeg er svært stolt av kommunen min! Det er i Lindesnes landet vårt starter og det er her havet møter land. Lindesnes har en stolt og lang historie og mange kulturminner det er verd å ta vare på. Kulturminner og kulturmiljøer inngår i vår kollektive hukommelse og gjenspeiler hvordan utviklingen har satt sitt preg på bygdene våre og livet til innbyggerne.

Simone Weil har sagt det så fint: «Hvis man ikke kjenner fortiden, forstår man ikke nåtiden og eigner seg ikke til å forme fremtiden».

Jeg er opptatt av at vi kjenner historien vår og at vi sørger for at den lever videre. Vi må ta vare på de mange kulturskatten våre og beskytte dem for fremtiden. Kulturminnene er en ressurs som gir stedene karakter, innhold og identitet. Gjennom denne kulturminneplanen skal vi jobbe enda mer målrettet med å samle kunnskap om lokalhistorien vår og ta vare på de kulturminnene vi har fått i arv – slik at vi kan dele videre med fremtidige generasjoner.

Lindesnes kommune har mange innbyggere med stor interesse for lokalhistorie og kulturminner. Takket være det store engasjementet har vi fått en ekstra flott plan! Kommunekartet ble malt opp på veggen på Servicekontoret, og alle innbyggere ble invitert til å markere sine kulturminner. Vi fikk mange innspill. Våre dyktige ansatte i oppvekst- og kulturretaten har sørget for å samle inn masse informasjon, og ikke minst setter jeg spesielt stor pris på de mange flotte bildene.

Når vi i disse dager jobber med å bygge nye Lindesnes kommune sammen med Mandal og Marnardal, er lokal identitet et av temaene vi prioriterer aller høyest. Når vi bygger en større kommune, er alle disse lokale skattene om mulig enda viktigere enn tidligere. Jeg håper du vil ha like stor glede av å lese Lindesnes første kulturminneplan som meg. Og jeg håper du vil bruke planen aktivt. I likhet med meg finner du kanskje kulturskatter du ikke kjente til og som du kan besøke på neste søndagstur.

Lindesnes, 6. november 2017

Janne Fardal Kristoffersen
Ordfører

Innledning

Hva er kulturminner?

Kulturminner er alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø. Kulturminnene kan bestå av hus, veier, broer, industribygg eller fartøy, og omfatter også steder det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjoner til. Kulturmiljø er områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng

Kulturminnene kan være materielle eller immaterielle. Materielle kulturminner er ting som man kan ta på, mens immaterielle er kulturminner som man ikke kan ta på, som for eksempel ferdigheter, sanger og ritualer. Man deler også inn i faste kulturminner og løse kulturminner. Faste kulturminner er stedbundne og kan være del av et landskap, f.eks bygninger, gravhauger osv., mens de løse er de som naturlig kan skilles fra et landskap, som f.eks gjenstander som mynter, verktøy eller klesplagg. Slik løse kulturminner oppbevares ofte på ulike museer for formidling, forskning og konservering.

Noen kulturminner er skiltet.

Rester etter kvern på Erseid.
Sefrak: 01-083.
Foto: Hellen Mangseth

Målet med kulturminneplanen

Hovedmålet med planen er å styrke kulturminnevernet i Lindesnes kommune, synliggjøre kommunens kulturminner og lage en strategi for hvordan vi ønsker å ta vare på kulturminnene. Bevaring av de tradisjonelt anerkjente kulturminnene står sentralt, men også nye typer kulturminner er trukket fram som viktige for framtida.

Utløe på Seland. Sefrak 18-031.

Vi vil:

- skape stolthet over og kunnskap om egen hjemkommune
- gjøre kunnskapen lett tilgjengelig på kommunens nettside og andre informasjonskanaler
- innarbeide kulturminner og kulturmiljø i kommunens virksomhet
- bidra til å ivareta kulturminnevernet i bygge- og plansaker
- bidra til større forutsigbarhet i saker der kulturminner og kulturmiljøer blir berørt
- bidra til et godt samarbeid med privatpersoner, organisasjoner, næringsliv og offentlige etater
- lage en handlingsplan for hvordan vi skal arbeide videre med kulturminner i kommunen
- være en aktør og støttespiller for grunneiere og næringsliv som ønsker å utnytte areal, kulturminner og miljø til kulturarvsbasert næringsutvikling

Kulturminneloven forteller hvorfor kulturminnene skal tas vare på: «Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning».

Vinduer i hus på Rødberg.

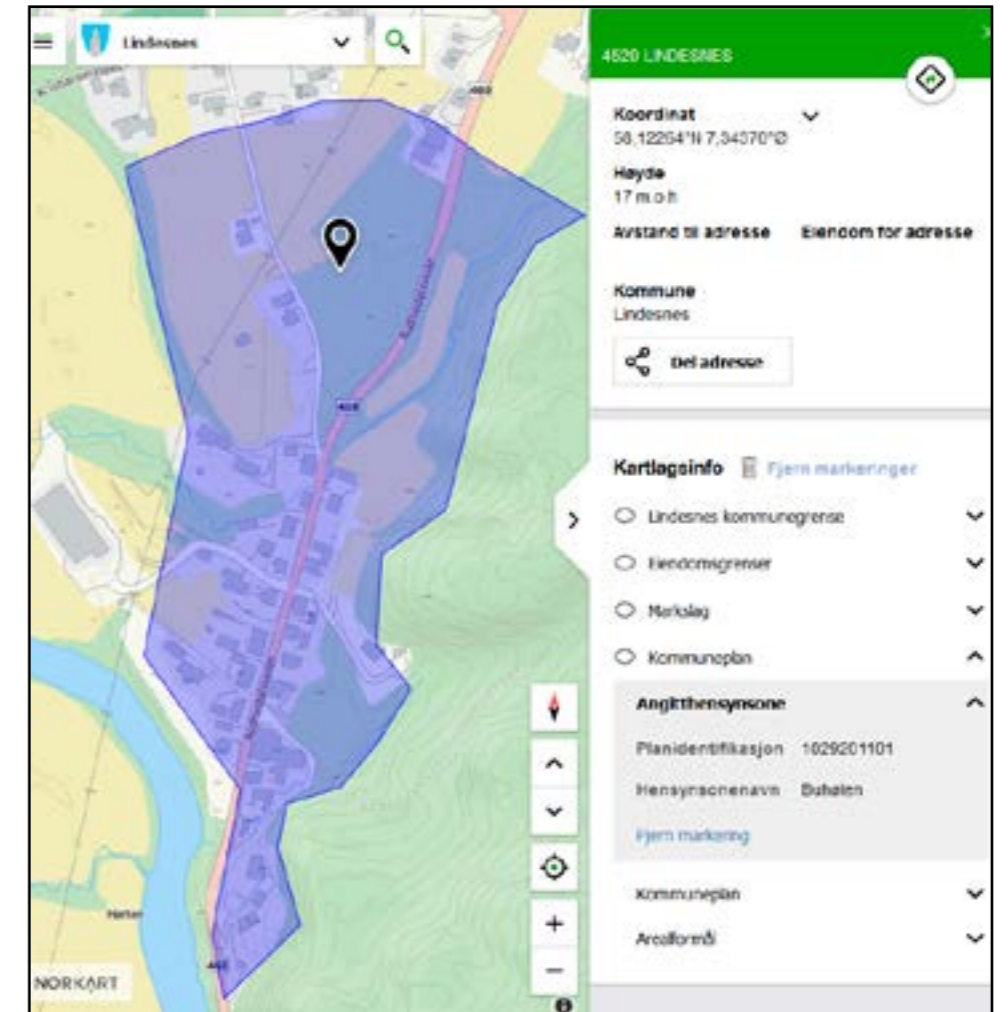
Hvordan kan kommunen ta vare på kulturminnene?

Bevaringsområder i kommunale planer
Arealbruken i kommunen styres gjennom kommuneplanen og reguleringsplaner. Kulturmiljøer og kulturlandskap bevares primært ved å bruke hensynssoner med tilhørende bestemmelser.

I kommuneplanens arealdel 2011–2022 har følgende områder hensynssone bevaring:

- Rekketun Gare og Reme
- Lonestrand
- Snig
- Osestadstrand
- Åvik, også kystfortet
- Det eldre bygningsmiljøet i Buhølen
- Vestre del av Underøy
- Området rundt fredet bygning på Rødberg
- Nordre del av rekketunet på Roland
- Spilling
- Sjølingstad Uldvarefabrik med tilhørende bygninger
- Området rundt "dobbelhuset" på Erseid
- Området tillatt for spredt utbygging på Tryland

I disse områdene skal det ikke gjøres inngrep som forringer områdets kvalitet. Utover allmenne tilretteleggingstiltak skal kommunen utvise en restriktiv praksis ved behandling av søknader om bygge- og anleggstiltak i disse områdene. Det er også avsatt arealer med hensynssone bevaring i enkelte reguleringsplaner: Snik-Naversund, Sniksmoen, Vigeland sentrum, Høllen-Båly, Egeland, Tjøm-Kåfjordnes, Underøy, Svinør, Lillehavn og Vårøy.

Eksempel på hensynssone i kommunekart: Buhølen.

Eksempler på Sefrak-registrert bygg: Hedderåsen. Eneste bygg fra 1800-tallet med kombinasjon våningshus og uthus i ett.

Denne redskapsbua på Nylund er en av tre slike igjen i kommunen. Datert: 1800-tallet.

En unik kombinasjon i Lindesnes. Potetkjeller som faktisk er en kjeller på en vedbod. Den står på Tveida i Vestbygda, og er datert til 1800-tallet.

Denne hytta på Birkestøl er den eneste bygningen i kommunen som omtales å være i fysisk miljø: jakt. Datert: 1800-tallet.

SEFRAK

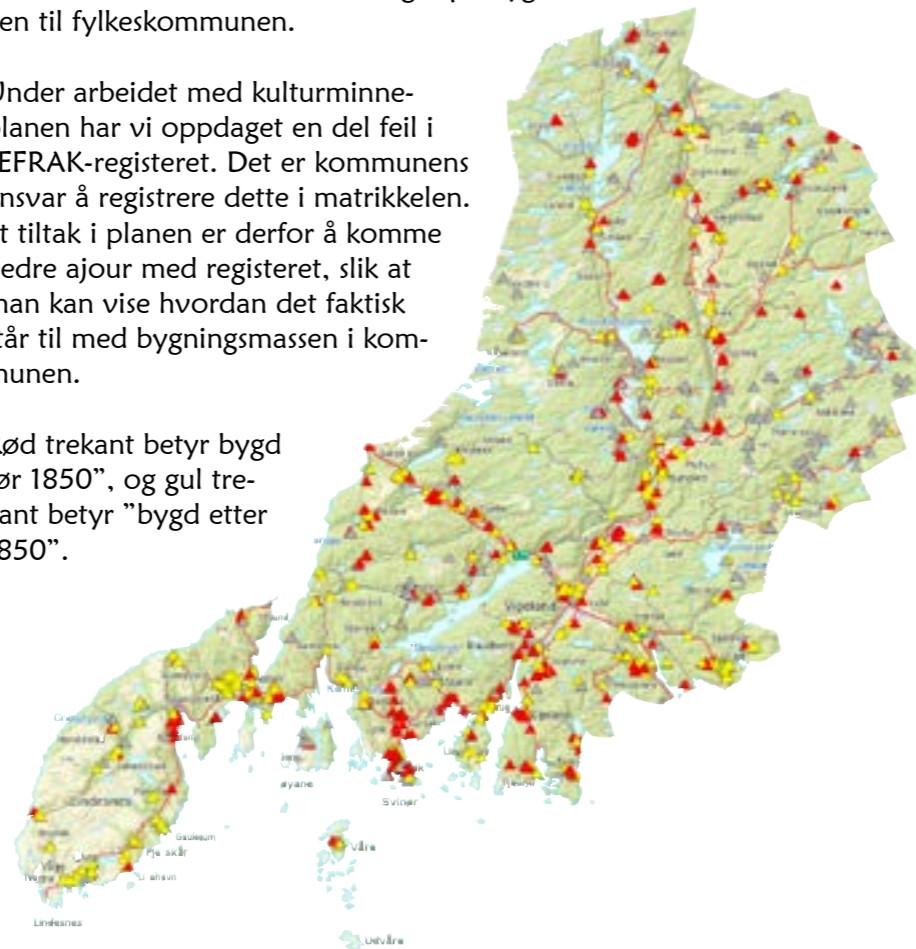
SEFRAK er et landsdekkende register over eldre bygninger som er oppført før 1900-tallet og andre kulturminner. SEFRAK er en forkortelse for Sekretariatet for registrering av faste kulturminner i Norge.

For bygninger som er oppført mellom 1850–1900, er det i utgangspunktet ikke spesielle restriksjoner. Men det er naturlig at kommunen vurderer verneverdien før det eventuelt blir gitt tillatelse til å endre, flytte eller rive bygningene.

Kommunen har meldeplikt for bygninger som er eldre enn 1850 (Kulturminneloven §25). Det innebærer at fylkeskommunen må vurdere bygningens verneverdi når kommunen behandler søknader om endringer eller riving. Kommunen kan gi tillatelse til riving selv om kulturminnemyndighetene anbefaler at bygget bør vernes. Dersom søknaden godkjennes, skal kommunen melde fra om endringer på bygningen til fylkeskommunen.

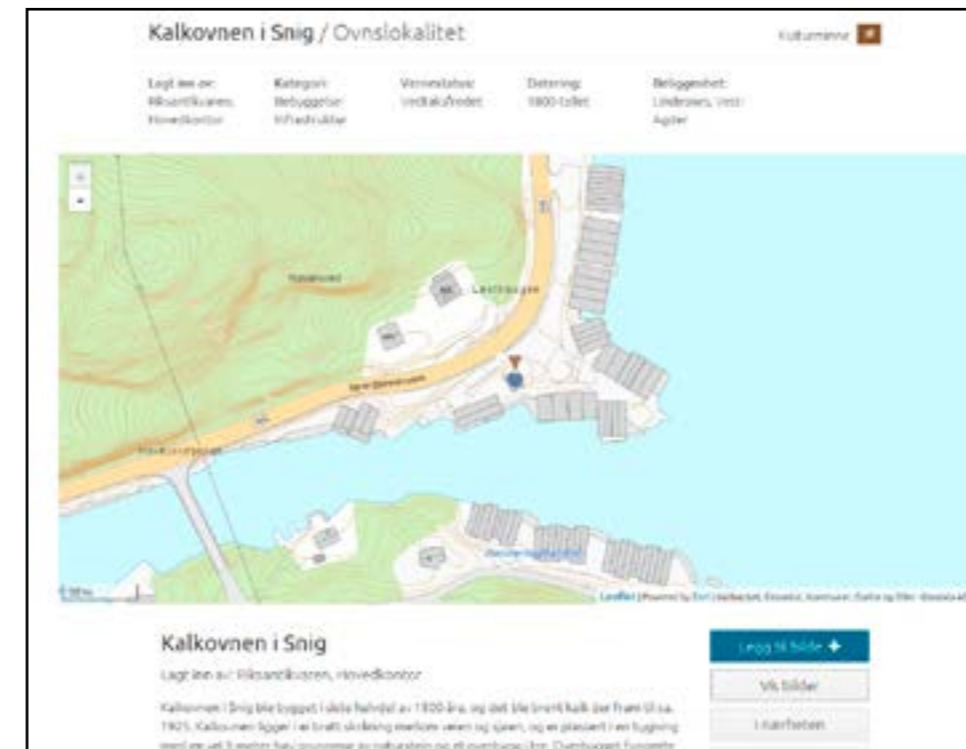
Under arbeidet med kulturminneplanen har vi oppdaget en del feil i SEFRAK-registeret. Det er kommunens ansvar å registrere dette i matrikkelen. Et tiltak i planen er derfor å komme bedre ajour med registeret, slik at man kan vise hvordan det faktisk står til med bygningsmassen i kommunen.

Rød trekant betyr "bygd før 1850", og gul trekant betyr "bygd etter 1850".

Askeladden

Askeladden er Riksantikvarens database over kulturminner og kulturmiljøer som er fredet etter kulturminneloven, vernet etter plan- og bygningsloven eller vurdert som verneverdige. I tillegg er det registrert en del andre kulturminner, slik at disse kan tas hensyn til. Bygninger som er registrert i SEFRAK, er mulig å vise i Askeladden.

[Kulturminnesøk](#) er en forenklet utgave av Askeladden.

Status for kulturminner i Lindesnes

I Lindesnes er det over 1100 registrerte kulturminner/-miljøer i Askeladden. 672 av disse er automatisk fredet (faste kulturminner datert før 1649, skipsfunn som er eldre enn 100 år). 17 kulturminner er vedtaksfredet, de fleste er enkeltbygninger på fyrområdet på Lindesnes, som også er et nasjonalt viktig kulturminne.

I Lindesnes kommune er det registrert 1587 objekter i SEFRAK, hvor nærmere 1200 er bygninger. Av disse er det blant annet 547 våningshus, 234 uthus, 111 bolighus og 27 låver.

Informasjon

Gjennom kulturminneplanen vil vi styrke kunnskapen om kulturminner internt i kommunen og gi god veiledning til dem som ønsker å gjennomføre ulike tiltak på sin eiendom.

Vi vil informere på kommunens hjemmeside, gjennom undervisning i skolen, den kulturelle skolesekken, på Kulturtorvet, på arkiver, og ved henvisning til ulike veiledere laget av andre offentlig instanser som Fylkeskommunen, Riksantikvaren etc.

Økonomiske ordninger

Kulturminnevern er ikke alltid økonomisk lønnsomt, og tilskudd til privat kulturminnevern kan være en motivasjonsfaktor. Landbruksforvaltningen har mulighet å medvirke til kulturminnevern i landbruket via SMIL-tilskudd eller søknad om finansiering av bevaringsarbeid med verneverdige bygg via Norsk Kulturminnefond, Stiftelsen UNI eller Vestenfjelske Bykreditts Stiftelse i Bergen. Private eiere av bevaringsverdige bygg og anlegg kan søke Riksantikvaren, Stiftelsen UNI, Norsk Kulturarv og Norsk Kulturminnefond om tilskudd til sikring og antikvarisk istandsetting.

Fredning

Fredning (vedtaksfredning) er et juridisk virkemiddel. Kommunen kan foreslå fredning av bygg og anlegg, men det er Riksantikvaren som vedtar fredning. I Lindesnes er det vedtatt å frede følgende kulturminner:

- Gårdstunet på Rødberg (fredet i 1991)
- Kalkbrenneriet i Naversundet (fredet i 1991)
- Lindesnes fyrområde (fredet i 1994)

Lover og rammer for planarbeidet

- Kulturminneloven
- Kulturminnemeldingen "Leve med kulturminner" (St.meld.nr 16, 2004–2005)
- Riksantikvarens fredningsstrategi for 2020.
- UNESCO- konvensjonen om vern av "immateriell kulturarv" (2003)
- Naturmangfoldloven (2009)
- Plan- og bygningsloven (2008)

Kulturarv 2020, strategi for kulturminnefeltet i Vest-Agder (vedtatt 2014) har følgende satsingsområder: Historiske spor – arkeologi, De historiske byene, Uthavnene, Museumshavn, Industriarv, Krigens kulturminner, Troens kulturminner og Kulturhistoriske eiendommer.

Aust- og Vest-Agder fylkeskommuner har som mål om å få uthavnene våre inn på UNESCOs verdensarvliste. Lindesnes kommune deltar i arbeidet med felles strategi for uthavnene.

Bygdebøkene og annen lokalhistorisk litteratur er også viktige kilder. Se bibliografi for Lindesnes på [lokalhistoriewiki](#).

Hvem gjør hva i kulturminnevernet?

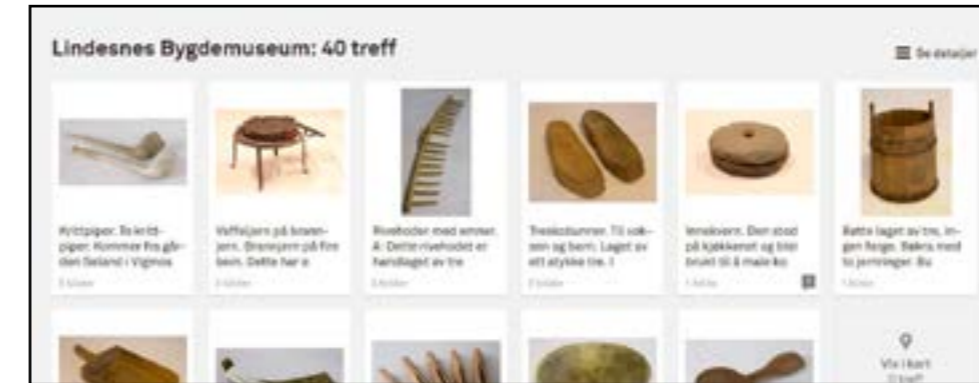
Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og faglig rådgiver for Klima- og miljødepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Er nasjonale interesser truet, har Riksantikvaren ansvar for å gripe inn.

Fylkeskommunen forvalter det statlige ansvaret gjennom delegerte oppgaver fra Riksantikvaren. Kulturminneforvaltningen har avgjørelsesmyndighet i flere saker om kulturminner og fører tilsyn med fredete kulturminner. Fylkeskommunen kan foreta midlertidig fredning.

Kommunene har en nøkkelrolle når det gjelder å sikre kulturminner i egen kommune med plan- og bygningsloven som viktigste virkemiddel. Kommunene har ansvar for nyere kulturminner som ikke er fredet og for sine egne fredete og verneverdige bygg.

Lindesnes bygdemuseum har ansvar for innsamling, restaurering og formidling av gjenstander/løse kulturminner. Museet tar vare på kulturminner og formidler kulturhistorisk kunnskap. Museet holder til på Kulturtorvet på Vigeland. Det finnes også en samling på Einarsmo skolehus på Vigmostad, som kan besøkes etter avtale. Museets fotosamling baserer seg på innlånte bilder som er digitalisert.

- [Lenke til gjenstandssamling](#) (Digitalt museum)
- [Lenke til fotosamling](#) (Agderbilder)

Arkivverkets samfunnsoppdrag er å sikre samfunnets behov for å bevare, gjøre tilgjengelig og formidle arkiver som er avlevert til eller deponert i etaten. Dette omfatter også å fastsette krav og standarder, veilede og føre tilsyn med offentlige arkiv, samt oversikt og samordning av arbeidet med privatarkiv.

[Kystverkmusea](#) arbeider med historie, kulturminner og kulturarv knyttet til Norges maritime infrastruktur: fyr og seilingsmerker, havner og kanaler samt losvirksomhet.

Private eiere tar vare på sine kulturminner og kulturmiljøer fordi de betyr noe for dem, eller fordi de har en bestemt funksjon. Eiernes vilje, kompetanse og erfaring er avgjørende for at kulturminnet/kulturmiljøet skal ivaretas på en god måte.

Mange frivillige organisasjoner, som for eksempel kystlag og historielag tar ansvar for kulturminner ved f.eks å formidle kunnskap og ivareta håndverksteknikker.

Andre offentlige og private museer i kommunen er Lindesnes fyrmuseum, Sjølingstad uldvarefabrikk (Vest-Agder-museet), Marit Stokkes "kråka"-museum, Roar Greipslands butikk, Ertzeids gårdsmuseum og Per K. Vigmostads samling. På mange gårder har man tatt vare på verktøy og utstyr som har vært i bruk i svært lang tid.

Hva er viktig å ta vare på?

Vi har tatt utgangspunkt i dagens kunnskap og innspill vi har fått underveis i planarbeidet. Vi har prøvd å fordele arbeidet på kartlegging av hva vi har, finne ut hva som må registreres og hva som må gjøres videre (planarbeid). Det er mange kulturminner i kommunen, så det er ikke mulig å ha full oversikt og registrere alle. Vi har derfor valgt ut noen kulturminner som beskriver kommunens utvikling.

Organisering og medvirkning

Planen er laget av ei intern arbeidsgruppe og i hovedsak ført i pennen av Rolf Steinar Bergli og Anne Lans Syvertsen. Rådmannens ledergruppe har vært styringsgruppe og levekårsutvalget har vært referansegruppe.

På Rådhuset har publikum kunnet henge opp lapper med forslag til kulturminner som skal med i planen. Det kom mange gode innspill på dette kartet.

Folkemøte i kommunestyresalen 16 mars 2017.

Arbeidsgruppen har hatt god hjelp av ressurspersoner, lag og foreninger. Vi har også hatt et folkemøte med godt frammøte og gode innspill. Innbyggerne har hatt anledning til å markere sitt kulturminne på kart på Servicekontoret, og det er laget en kulturminneutstilling på Kulturtorvet.

Fra kulturminneutstillingen i andre etasje på Kulturtorvet.

Fornminner

Fornminner er fortidsminner fra de første menneskelige sporene vi har fra ca. 12 000 år siden og fram til reformasjonen i 1537 e.Kr. Disse er automatisk fredet etter kulturminneloven.

Fornminnene kan dateres til ulike tidsperioder:

- Eldre steinalder (10 000 år f.Kr. til rundt 3500 år f.Kr.)
- Yngre steinalder (fra 3500 til 1800 f.Kr.)
- Bronsealder (fra 1800 til 500 f.Kr.)
- Eldre jernalder (fra 500 f.Kr. til 550 e.Kr.)
(førromersk jernalder 500 f.Kr.–0, Romertid: 0–400 e.Kr., folkevandringstid 400–550 e.Kr.)
- Yngre jernalder (fra 550 til 1050 e.Kr.),
(merovingertiden 550–800 e.Kr., Vikingtiden 800–1050 e.Kr.)
- Middelalder (fra ca. 1050 e.Kr. til 1537 e.Kr.)

Lindesnes kommune har mange fornminner, særlig rundt Spangereid sentrum. Alt tyder på at det var et sentrum der i jernalderen.

Steinalderen

Det meste som finnes fra denne perioden, er laget i stein, bergarter eller flint. Menneskene brukte også organisk materiale som bein, tre, huder, sener og plantemateriale, men disse finner vi bare ved spesielt gode bevaringsforhold, for eksempel i huler eller hellere.

I eldre steinalder bodde folk i telt og under hellere, og flyttet rundt. Menneskene levde av jakt, fiske, fangst og sanking av nøtter og bær. I løpet av steinalderen begynte man å holde husdyr og dyrke korn, og vi fikk en overgang fra en nomadisk jakt- og fangstkultur til en jordbrukskultur hvor folk ble mer bofaste og bygde langhus til seg selv og husdyrene. Eksempler på steinalderboplasser i Lindesnes: Njerve, Lonestrand og Tjaum.

Ulike funn fra Steinalderen i Lindesnes, fra Løland, Torland, Ø. Eikeland, Melhus, Fleseland, Jåsund og Gare.
Foto: Kulturhistorisk museum.

Bronsealderen

Bronsealderen markerer et skille ved at man tok i bruk bronse, som er en metallegering. Av bronzen laget man våpen, redskap og smykker. Bronsen var nok kostbar og et statussymbol. Ute ved kysten har vi gravrøyser fra bronsealderen som ligger svært strategisk til, som seilingsmerker. Jakt, fangst og fiske var fortsatt viktig, men man begynte i større grad å dyrke jord og holde husdyr, folk ble i større grad bofaste og samfunnet ble mer lagdelt.

Arkeologene kan finne spor etter husene i form av stolpehull, men det er få funn i Vest-Agder. Av gjenstander er det skår fra keramikkar, redskaper av flint, samt redskaper og smykker i bronse. Andre spor er helleristninger i berg; ofte skipsmotiv, mennesker, vogner, sol.

Gravskikken varierte, fra enkle kremasjonsgraver til gravrøyser. I en periode ble den døde kremert og fikk med seg små kopier av sverd, kniver og rakekniver.

Blant de nyere funn fra bronsealderen er et sverd som ble oppdaget under graving på Valleheia.

Ulike funn fra omkring bronsealder i Lindesnes: Erseid, Hægebostad, Løland, Gare, Presthus, Reme. Foto: Kulturhistorisk museum.

Jernalderen

I jernalderen tok man i bruk jern og lærte seg å fremstille jern lokalt. Jernet ble brukt til våpen og redskaper. Man drev med jakt, fangst, husdyrhold og dyrking av korn.

Lagdelingen og organiseringen av samfunnet forsterkes, noen vokser frem til å bli stormenn og høvdinge. Det øvre samfunnslaget blir gravlagt i rikt utstyrte gravhauger. Foruten gravhauger finner arkeologene spor etter bosetninger i form av stolpehull etter langhus, ildsteder, kokegrop og ardspon (jordbruksspor).

Det finnes mange fornminner fra denne tidsperioden, spesielt gravhauger. Disse er funnet først og fremst i Spangereid, men det er også en del funn i resten av kommunen.

Funn fra jernalderen bl.a. Løland, Foss, Melhus, Våge, Gåseland, Drajet og Presthus. Foto: Kulturhistorisk museum.

Gravhauger og gravrøyser

Fra bronsealderen og fram til slutten av vikingtiden ble noen gravsteder markert med gravhauger eller gravrøyser. Disse hadde en symbolverdi og skulle være lett synlige. En gravhaug er bygd opp av jord, eventuelt med noen steiner. Haugen er som regel omvendt skålforma og har alltid et torvlag i overflaten. En gravrøys er bygd opp av stein og blokker, uten jord. Gravrøysene er plassert på utsiktspunkt langs sjø og vann eller på høyde- drag.

Det er 232 kjente gravhauger i Lindesnes, flest på Spangereid, hvor vi finner omlag tre fjerdedeler av alle gravhaugene på gårdene Njerve, Stokke, Midbø, Presthus og Gare. Det er også en del hauger rundt Valle og på Løland.

De mest kjente gravhaugene er Dronninghaugen på Valle prestegård og Klobnehaugen på Njerve. Det er gjort flest funn i gravhaugene fra eldre jernalder, mens det er få funn fra vikingtiden.

Det er 198 kjente gravrøyser som er spredt over hele kommunen, men spesielt mange på Tjaum og Underøy. Mange røyser ligger høyt og fritt med vid utsikt over leden. Det er grunn til å tro at de fleste gravrøysene i Lindesnes er fra eldre jernalder. Enkelte av røysene som er små og flate, er trolig fra vikingtida. Disse kan nærmest karakteriseres som steinlegninger, og finnes særlig i Spangereidområdet.

Hustufter og nausttufter

Det er registrert 42 tufter og nausttufter i kommunen. De mest interessante er et felt med bl.a. hustufter i Spangereid sentrum (spesialområde R71 i reguleringsplanen for Spangereid). Nausttuftene er antakelig fra jernalderen. De fleste er i Spangereid, men det er trolig mulig å finne flere i andre deler av kommunen.

Dronninghaugen ved Valle kirke. KmID 79969.

Heller

Det knytter seg ofte sagn til de ulike hellerne i Lindesnes, og mange har fått navn etter hendelser langt tilbake i tid. Eksempler er Fredlaushelleren,

Noen hellere i Lindesnes: Fra venstre utsikt fra inne i Tores hedder (Thauders stein/mannen under steinen, Remesvika) KmID 172904, Smedhelleren på Rome-dal 41955 og Fredlaushelleren ved Håland.

Dokumentasjon av skipsvrak fra Grønsfjordkilen, KmID 219380. Vraket er datert til perioden 1650-1800 (Wammer 2017). Foto: Norsk Maritimt Museum/Elling Utvik Wammer.

Også elver og innsjøer kan inneholde båter og andre kulturminner under vann. Her båtvrak i Audnaelva, KmID 136399. Flere vrak funnet i Audnaelva er sannsynligvis føringslektere for trelast og tønnestaver, som var viktige eksportprodukt fra Lindesnes, knytta til sildefiskeriene. Foto: Norsk Maritimt Museum/Jørgen Johannesen.

Heigrestadhola, Smedhedderen, Storstua, Sulebahedderen og Tores Hedder (Thauders stein eller mannen under steinen) for å nevne noen. En del av disse er undersøkt av arkeologer, og ofte finner man spor helt tilbake til steinalder i de dype avleiringerne. Mange av hellerene er omtalt i «Den store hellerboka for Agder og Rogaland» av Torfinn Normann Hageland.

Kulturminner under vann

Ifølge de første skrevne seilingsbeskrivelsene for norskekysten var Lindesnes et viktig «sjømerke» for middelalderens trafikk til Norge, spesielt trafikken mot Bergen og trafikken på Østersjøen.

Det er registrert 24 kulturminner under vann i Lindesnes kommune. 14 av disse er skipsfunn (vrak). Den andre hovedgruppen er havneområder (7 registreringer). De registrerte kulturminnene under vann er levert til kulturminneforvaltningen av dykkere og lokalbefolkningen, eller oppdaget gjennom forvaltningsundersøkelser.

Det kan finnes oversvømte boplasser fra steinalderen i kommunen. Årsaken er de geologiske prosessene etter siste istid. Det er ikke gjort sikre funn ennå, men funn i nabokommunene (eksempel: Paradis-lokaliteten i Lyngdal) styrker sannsynligheten for at slike kulturminner vil dukke opp også i Lindesnes.

Hele Lenesfjorden har trolig høyt potensial for steinalderfunn under vann, utkastområder o.l., for eksempel det store boplassarealet som grenser ned til sjøen i Lenesfjorden. Tilsvarende gjelder for større boplassarealer ned mot Audnaelva, for eksempel Kristiansminde.

Tradisjonene knyttet til laksefiske kan gå tilbake til steinalderen, så i Audna er det potensial for funn av faste fiskeinnretninger. Det finnes også nyere tids minner fra stavtrafikken i Audnaelva. Ferja i Sevtorva er ett eksempel.

Med tanke på kommunens lange og rike tradisjoner knyttet til sjøfart og fiske, er det stor grunn til å tro at det vil bli oppdaget flere kulturminner i framtiden. Samtidig er det store tap av kulturminner under vann. Dette skyldes i hovedsak:

- dykking, tyveri og skadeverk
- næringsvirksomhet, utbygging og fiskeri
- erosjon og naturlig nedbryting

Andre fornminner

- Seks bautasteiner. To av disse er på Gare: Einars mål og Olavs måls. Det er også en interessant stein på Nylund (liggende), sør for Tingplassen. Der kan det ha vært flere, og den kan følgelig være rest av en steinsetning. Ved Vigmostad kirke står en bautastein, kalt lensmannssteinen. Men det er påvist en rundhaug fra jernalderen på stedet. Det står en stein på Tjaum, og på Opshus finnes en bautastein som er liggende.
- Fem gravkister; På Goksem er det to gravkister som er nedgravde i bakken. Disse er såpass store at de kan karakteriseres som gravkamre. De andre gravkistene er på Underøy, Haga og Røsstad.
- Steinsetning på Nylund, lokalt omtalt som «Tingplassen»
- To steinlegninger på Njerve
- 11 hellere

Bautastein på Tjaum. KmID 12308.

Veltet bautastein på Nylund sør for Tingplassen. KmID 76532.

Lensmannssteinen, bautastein ved Vigmostad kirke. KmID 11781.

«Tingplassen». Steinsetningen på Nylund. KmID 70273.

Metallsøking på jordet ved Valle kirke, i samarbeid med fylkeskommunen.

Metallsøking

Metallsøking er en fantastisk flott hobby som gir en stor interesse for historie, mye mosjon og frisk luft. I Lindesnes kommune er det gjort flere interessante og spennende funn, og en god del gjenstander er innlevert til fylkesarkeologen: Her kan nevnes en fibula (spenne) med forfetting fra romertid, bronsebarre med gullrester, støtnøkkel fra middelalderen, mynter, spinnhjul og en del flint.

Før du setter i gang med metaldetektoren, er det lurt å sette seg inn i lover og regler. I utgangspunktet kan du søke i alle områder som ikke er fredet, men husk at du må få tillatelse fra grunneier før du begynner, tette igjen hull du graver og ta med deg all søppel og skrap som graves opp. Det er også nyttig med kunnskap om identifisering av gjenstander. Gjenstander som er eldre enn 1537 og mynter som er eldre enn 1650, skal innleveres til fylkesarkeologen. Vi anbefaler at du søker på dyrket mark, det vil si jorder som jevnlig blir pløyd. Da bidrar du til å redde eventuelle gjenstander fra plogen og gjødsling, noe som kan skade og forvitte gjenstandene over tid.

[Norges Metallsøkerforening](#) har flere lokallag rundt i Norge.

Støtnøkkel/boltlås nøkkel fra sen vikingtid/tidlig middelalder (funnet i Spangereid). Funnet er innlevert til Fylkesarkeologen i Vest-Agder. Foto: Knut Finstad.

Lite øksehode av ukjent datering, funnet under utgravning ved Valle kirke.

Myntfunn: Carl XIII (1814-1818)
1 skilling Species.

Kulturminner i jordbrukslandskapet

Kulturlandskap defineres som landskap påvirket av menneskelig aktivitet. I vid forstand kan en si at kulturlandskapet favner om alt, både natur og kultur. I denne kulturminneplanen bruker vi begrepet mer tradisjonelt, altså om jordbrukslandskapet.

I noen deler av kommunen truer fraflytting, forfall og gjengroing kulturlandskapet, mens i andre deler av kommunen er det utbygging som truer. Kulturminnevernets fokus er å bevare noe av de enkle driftsformers landskap, med begrenset bruk av landbruksmaskiner og omfattende nydyrking.

Landbrukets kulturlandskap har både formidlingsverdi og bruksverdi. Gjennom å ta vare på bosettingsmønster, gårdstun, bygninger, driftsformer og kulturmarkstyper kan en formidle kunnskap om landbrukets næringshistorie gjennom århundrene på en helhetlig måte.

Utløer, sommerflorer og slåttmarker forteller om et produksjonssystem der utmarka ble utnyttet til beiting og sanking av fôr. Innmarka ble gjødslet opp med tilførsel av gjødsel fra husdyrene. På denne måten kunne avlingen økes. I Lindesnes har en også tidlig eksempel på tilførsel av jordbrukskalk.

En av de få utløene som er igjen, ligger langs daleveien nord for Erseid. Utløer er frittstående bygninger som ble brukt til å ha høy i. Sefrak 01-007.

Sommerfjøs i Spangereid, tilhørende gården Presthus. Sommerfjøs, også kalt sommerflorer, var frittstående bygninger til å ha krøtter i om natta. Sefrak 14-097.

Eksempel på slåttemark på Lone til venstre i bildet.

I Lindesnes har vi slåttemark i Ramsdalen, Borvika (Ytre Egeland), Lone og Steinsland (kilde: Naturbasen, utvalgte naturtyper). På Lindesnes er det verdifull kystlynghei. Skjøtsel av kystlynghei med brenning av lyng og beiting med sau og storfe er en av landbrukets eldste driftsformer med sin 3000 års historie.

Tre eksempler på kulturlandskap i Lindesnes

Etablering av kystområdets historiske kulturlandskap - Tjaum (Tjøm)

Andre lignende områder: Stokke, Njerve, Kåfjordnes og Egeland.

Historie:

Tjaum er et av kommunens viktigste kulturlandskap. Området ble tatt i bruk allerede i steinalderen og har mange fortidsfunn og et stort gravområde. Et spesielt interessant funn er produksjonsanlegg for diabasøks ved Gustav Vigelands sommerhus Breime.

Breimehola der funnstedet for produksjonsanlegget for diabasøks ligger midt i bildet. KmID: 171207.

Austgården på Tjaum sett fra vestre del av Tjaumsfjellet.

Vestergården på Tjaum sett fra Tjaumsfjellet.

Produksjon:

Arealene på den lille sletta var opprinnelig oppdelt i ca 7–8 gårdsbruk. Gårdstunene ble etablert som et rekketun i øst-vestlig retning. Båthus og brygge hørte til. Det ble dyrket høy, korn, kål, senere potet og frukt. Kystfiske var viktig, og de fleste hadde kompletterende virksomhet med handel og håndverk.

Verneverdier:

Rekketunet er fortsatt verneverdig. I området er det en del nyere boliger og hytter, men dette er ikke ødeleggende for inntrykket av rekketunet. Jordene her har vært i bruk i kanskje 3 000 år. Denne lange tidsperioden med aktive bruk og tilførsel av gjødsel, næring fra utmark, tang, strø fra lyng m.m. har beriket jordsmonnet slik at vi kan snakke om et menneskeskapt jordsmonn, en anthroposol. Området er godt tilrettelagt for besøk for friluftsliv, trim, bading, fiske m.m. Det har god opplevelseskvalitet, men kan skilting og tilrettelegging kan utvikles.

Bruk av kystlynghei og utmark - Skipmannsheia

Andre lignende heiområder finnes spredt over hele kommunen.

Historie:

Den ca. 1 km lange dalen ved Jørgenstad ble befolket på 1700-tallet, det er ikke tegn til tidlig bosetning. Her er småbruk, husmannsplasser og nybrottsmark. I moderne tid har utsiktspunktet blitt brukt både i freds- og krigstid, og det er to bygninger på plassen.

Produksjon:

Her var det ikke adgang til havfiske eller handel. De små teigene i dalen kunne bare forsyne noen få dyr med fôr, og det var et strevsomt liv på de små brukene. På heia var det store beiteressurser, og sannsynligvis var det et godt beitesamarbeid med felles gjetere og felles aktiviteter som sviing på vårvinteren og sanking om høsten. Myrslått gav en del ekstra høy. Heia kunne brukes for produksjon av strø til fjøset, og lyngen ble slått for å øke beiteverdien. I moderne tid er det plantet sitka-gran. Denne sprer seg og er en stygg fremmed art som bør ryddes vekk.

Sauen beiter på Skipmannsheia og holder naturtypen ved like.

Verneverdier:

Den spesielle driftsformen i området har skapt en meget spesiell naturtype, kystlyngheia, som er verneverdig i seg selv. Klokkesøte er karaktervekst i området. Skipmannsheia er fortsatt rimelig godt ivaretatt ved beiting og sviing, og det er mulig å redde denne naturtypen ved bruk av en egnet skjøtselsplan.

Området er et godt eksempel på menneskets evne til å overleve og tilpasse seg under krevende livsvilkår. Her kan mange gode fortellinger og det biologiske mangfoldet gi grunnlag for opplevelser og besøksturisme. Byggeskikken er ikke av spesiell verneverdi, men man bør unngå avvikende bygninger.

Oppdyrking av områdets store slettelandskap - Hommesletta

Andre lignende områder: Gare, Reme, Underøy, Roland, Foss, Løland og Vigmostad.

Historie:

De store sletteområdene langs elva har sannsynligvis vært dekket av lauv- eller furuskog. En del har også vært åpne lyngheia eller sandområder og flomutsatte områder. Det er først i nyere tid, etter år 1700, at slettene ble tatt i bruk til jordbruk.

Hommesletta sett fra Hommefløyen.

Produksjon:

Skogen ble hogget (mye eksport) og jorden dyrket opp med hest og handkraft. Dette gav grunnlag for å etablere større gårdsbruk med husdyrhold, og det ble etablert et 10-talls utsprede gårdstun fremst i den nordre og tørrere delen av Hommesletta. På disse ble det bygd store driftsbygg som var godt egnet for rasjonell drift med traktor da landbruket ble mekanisert på 1900-tallet.

Fiske har ikke vært viktig for disse gårdsbrukene, men i moderne tid vokste det frem en del veksthus- og bærproduksjon. Skogsarealene ligger bratt opp i liene og har ikke stor økonomisk betydning.

Verneverdier:

Området er typisk for en epoke når ny teknikk og bedre utviklingsmuligheter la grunn for større bygninger og ny byggestil. Flere av boligene er verneverdige. Intensivt bruk med base i husdyrproduksjon har bygget opp næringsrike jorder som fortsatt kan gi meget gode avlinger. Området har ikke spesiell verdi for friluftsliv og opplevelser, men det er viktig å bevare sletteområdet med fokus på de store gårdene og enkelte gårdstun.

Elementer i kulturlandskapet

Buveier

Buveier, som også omtales som geil, ble bygd for å føre husdyra fra fjøs, forbi innmark og ut til utmarksbeite. Det finnes flere eksempler på buveier i Lindesnes, men få er registrert. Noen eksempler er Håland, Seland, Spilling og Lysestøl.

Styvingstre

Styvingstre ble også kalt lauvingstre (og "kjølletre"). Dette var trær man skar kvistene av til bruk som fôr til husdyra. Det er lang tradisjon for dette, kanskje flere tusen år. Langs postveien er det skiltet et styvingstre ved Bue, og også på Erseid, Vassland, Seland og Bergstøl finnes dette. Trolig finnes det mange igjen, men kunnskapen om dette er i ferd med å forsvinne.

Steingjerder

Landbruksforvaltningen prøver å verne om de flotteste og oppreiste steingjerdene som står i spesielt viktige kulturlandskap eller mellom eiendommer. Eksempler på steingjerder finnes over hele kommunen, men gjerdene på Trones og Spilling kan trekkes fram som spesielle.

Buvei på Lysestøl. KmID 129678.

Styvingstre på Vassland.

Solid steinmur på Gjeidleand.

Der man ikke brukte steinen til steingjerder, la man den i rydningsrøyser. Dette kan være alt fra små hauger med stein til store byggverk, som ble samlet for å øke arealet på dyrket mark eller beite mest mulig. Eksempler finnes på Nygård under Akland, Håland, Gjeideland (bildet) og Skarstad.

I utmark og innmark kan ein ennå finna kilometervis med steingjerde, for det meste stein frå ækrene på både sider, men også stein køyrt til. Stein vart sett opp i brattbakkar, ei borg, borj, så fekk dei mindre fall ovanfor. Diker vart steinsette, åpne og lukka, og folk velta stein i vatn og tjødn og gledde seg at det var dei kvitt dei. Alle steingjerda står som minne om dette grenselause slitet. (Nils P. Vigeland, bygdeboka for Sør-Audnedal)

Torvmyrer

For 100 år siden var landskapet i kommunen helt annerledes. Det var lite trær, og torv ble den viktigste energikilden i mangel av ved. Det finnes en del torvmyrer, men få er kartlagt. Det er flere myrer i kommunen som kalles for Torvmyra, og torvmyrene på Nylund, som hørte til prestegården, finner vi på kart fra 1880-årene.

På kart kan man se formasjoner som kan gi et bilde av at det har vært systematisk graving: Lysestøl, Monen ved Støle, Leland, Døble, Myran ved Stilandsveien, Birkjestøl, Bjelland og Bankemyra ved Høyland.

Jakt og fiske

Det er få kulturminner igjen etter jakt i Lindesnes. Det er ikke registrert dyregroper eller andre feller. På Erseid er det et bogestill (også kalt bjørneflor eller bueflor). Det er flere kulturminner etter fiske. Fisket i Audna har vært viktig i mange hundre år og gamle rettsdokumenter forteller om hvor viktig retten til å fiske har vært. Fossene har alltid vært naturlige fiskeplasser, og stedsnavnene langs Audna forteller om mange gamle fiskeplasser.

Det finnes noen få ålekjerr (ålekar) som er bevart (Fasselandsvannet, Leland, Blørstad, Røksland, Mæresland og ved Risdal). Det er også et ålekjerr ved renna til vannsaga på Bergstøl.

Birøkt

Det har vært stor aktivitet rundt birøkt i kommunen, men dessverre er det lite historikk om dette. Gjertsens smie på Vigeland leverte mye spesialutstyr til honningproduksjon, og utviklet selv gode innretninger som bygdemuseet har bevarte eksemplarer av.

Ålekjerr i Storbekken ved Blørstad.

Isskjæring

I forbindelse med handel av fisk var isskjæring en aktivitet flere steder i kommunen. Eksempelvis skar Otto Idius Njerne is på Njervetjødna. Denne brukte han til å kjøle laks som han kjøpte om sommeren, og lagret i et ishus. Utenpå isen fylte han på med tare.

Ishuset på Underøy er trolig det eneste ishuset som er bevart i Lindesnes. Dette ble brukt til å kjøle laks som var fisket i Audna og ble solgt til Mandal og Kristiansand. Sefrak 09-176.

Skogsdrift

Det er få rester etter den store aktiviteten med skogsdrift i Lindesnes. Sagbrukene omtales i kapitlet om tekniske kulturminner, men det finnes få rester etter fløting, velteplasser og bommer. Stedsnavn med ordet "skodet" forteller om plasser der tømmeret ble sendt/"skutt" ned fra heia. Eksempel på dette er oppe i lia rett øst for byggefeltet Kyrehaven i Vigmostad. Vi har også "skod" på vestsida av Audna ved Løland og ved Fotskardheia vest for Gaupedal.

Kulturmiljøer og bygninger

Rekketun

Gare er blant landets lengste rekketun, selv om denne typen tun er mer vanlig i Setesdalen og på Nordmøre. Rekketunet omtales som bindeleddet mellom dagens bosetting og fortidens bosettingsmønster, og inndelingen av brukene og utmarka gir oss innblikk i tidligere tiders driftsformer og fordeling av eiendom. Tunet ligger i hensynssone bevaring.

Rekketunet på Gare.

Rekketunet i Høllen.

”Gårdsbrukene ligger tett inntil hverandre som tun i en rekke med den dyrkbare jorda foran seg og beitemarkene i heiene bakenfor. Bebyggelsen har overlevd jordreformene på midten av 1800-tallet, og er organisert etter teigblandingsprinsippet slik at alle har et stykke åkerland og et stykke beitemark hver. Boligene er ordnet i en rekke nærmest veien med uthusene i en rekke bak. Slik oppstår en landsby slik vi kjenner dem fra lengre sør i Europa.” (fra ”Arvesølvet”, utgitt av Fortidsminneforeningen avd. Vest-Agder i samarbeid med Vest-Agder fylkeskommune 2004)

Andre rekketun: Reme (hensynssone bevaring), deler av Roland (hensynssone bevaring), Våre (reguleringsplan med bestemmelser), Kyllinggata i Høllen (bevaring av bygninger).

Rekketunet på Reme.

Gårdstun

På Vestre Rødberg er et autentisk og godt bevart gårdstun vedtaksfredet. Dette er det eneste vedtaksfredede gårdsanlegget i kommunen. Gården har en lang historie, og bevarte dokumenter langt tilbake i tid dokumenterer navngitte personer på gården helt tilbake til 1300-tallet.

Våningshuset er bygget i laftet tømmer og utvendig kledd med panel. Mot hagen og veien går bygningen opp i to etasjer, mens det bare er én etasje mot tunet. Den assymetriske gavlen som dermed oppstår, er typisk for byggeskikken i Agder-fylkene. Grunnplanet viser at bygningen er representant for det Eilert Sundt kaller den mandalske stueform. Huset antas å være oppført på slutten av 1700-tallet. Flere av uthusene, særlig stabbur og steinhus, er antikvarisk verdifulle bygninger. Det er helheten med våningshus, driftsbygninger, vei og hageanlegg som er særlig viktig antikvarisk sett. Sammenhengen med nabogården (bruksnummer 26) er også del av denne helheten. Sammen danner de et usedvanlig fint kulturlandskap der det harmoniske samspillet mellom alle elementene er like viktig som den enkelte bygningen, heter det i fredningsvedtaket i 1983.

Andre spesielle gårdstun finnes på Syrdal (Sefrak), Spilling med sine tun og store uthus (hensynssone bevaring) og Møgedal (reguleringsplan, bevaring).

Arkiveksempel: Pergament fra Rødberg datert 1433. Foto: Riksarkivet, arkiv EA-5965 Riksarkivets diplomsamling, serie F01 – RA-diplom pergament.

Tunet på Vestre Rødberg med våningshus fra 1700-tallet, vedskjul fra 1800-tallet, stabbur fra 1700-tallet. Sefrak 10-019, 021 og 022.

Våningshuset på Rødberg, fra slutten av 1700-tallet. Sefrak: 10-019.

Gårdstunet på Møgedal. Her lå opprinnelig syv hus i klyngetunet, mens det nå er fire igjen. Sefrak: 13-035, 034, 032, 033 og 031.

Enkeltbygg

Tidligere fantes det svært mange små enkeltbygg på gårdene. Dette endret seg på 1800-tallet, da det ble bygd store enhetsbygninger med fjøs, stall, låve og andre funksjoner under ett tak. Dermed forsvant mange av de mindre enkeltbyggene som det finnes få igjen av i dag. Også de større byggene er under press. Mange går ut av bruk og forfaller, mens behovet er et helt annet enn det disse bygningene ble bygd for på gårdene som er i bruk.

Vi har bare to badstuer i kommunen (bilder nedenfor), den ene på Spilling (flyttet fra Egedal Sefrak 01-139) og den andre på Seland (Sefrak 18-041). Badstuene ble brukt til å tørke korn. Begge er fra 1800-tallet.

Det finnes åtte stabbur i kommunen, og like mange bryggerhus (også kalt størhus og eldhus). I bryggerhusene ble det brygget øl, men hus med ildsted ble også brukt til baking, brygging, matstell og klesvask. I gammel tid var bryggerhuset blant gårdens viktigste bygninger.

Det er registrert to sommerflorer i Sefrak, mens det finnes flere i Askeladden. Det er registrert 40 potetkjellere, under litt ulike betegnelser: potetkjeller, jordkjeller, potethus og jordhus.

Stabbur i prestegården på Valle. Datert til tredje kvartal av 1700-tallet. Sefrak: 04-011.

Av de få gamle låvene igjen i kommunen. Støle i Spangereid, datert til 1800-tallet. Sefrak 13-002.

Våningshus

Den typiske hustypen i Agder er et midtgangshus: Fremre del av midtgangen var forstua, med ei stue på hver side, bakre del av midtgangen var kjøkken, med et kammers på hver side. Noen hus har asymmetrisk takform også kalt skjeivrøstet, der taket på baksiden går lengre ned enn foran. Noen hus hadde et eldhus i form av et tilbygg på baksida. Vi kjenner bare til rest etter ett slikt i dag, på "Enkesetet" på Saudland. I bygdeboka for Sør-Audnedal kan vi lese om at det er to grupper av hus i Valle, de svære i to etasjer og de mindre i en etasje. Denne siste typen er det som er blitt kalt "Sørlandshuset".

Eksempler på ulike Sefrak-registrerte våningshus i Lindesnes:

- 1) Erseid, et av få hus i rekke og et typisk hus med Mandalsk stueform, Venstre del: Sefrak 01-069 første kvartal 1700-tallet, og høyre del: 01-001 datert til første kvartal 1800-tallet.
- 2) Ytre Støle, Sefrak 07-009 datert til 1800-tallet, skjeivrøstet tak.
- 3) Indre Jørgenstad (Jørenstad), Sefrak 15-038, datert til 1800-tallet.
- 4) Gare, Sefrak 14-030, datert til andre kvartal 1800-tallet
- 5) Bjerger, hus i rekke, Sefrak 13-042 datert til første kvartal 1800-tallet
- 6) Seland, (Fløge-Seland der oppe), Sefrak 18-023 datert til tredje kvartal 1700-tallet
- 7) Akland, Der Auste, Sefrak 19-016, datert til andre kvartal 1800-tallet
- 8) Vigeland, et av få hus som overlevde brannen 1855
- 9) Snig (Fjordheim under Rødberg) Sefrak: 10-050, datert til første kvartal 1800-tallet
- 10) Åvik, Vollen under Øvre Svennevig, Sefrak: 12-006, datert til fjerde kvartal 1700-tallet, skjeivrøstet tak.
- 11) Saudland, rester etter eldhus tilknyttet huset i bakkant. Sefrak: 11-014, datert til 1800-tallet. Opprinnelig enkesete flyttet fra Nyplass.
- 12) Tjorteland, Sefrak: 11-113. Ikke datert. Typisk sørlandshus.

Tettsteder

Buhølen var tidligere et travelt senter for et stort område med kunder. Stedet var som en liten landsby, med tilbud som bakeri, fotograf, klesforretning/hattebutikk, postkontor, sementfabrikk, verksted, smie og telefon-sentral. Buhølen var nært knyttet til industrien i Melhusfossen og Grislebekken, der det var flere sagbruk, stolfabrikk og senere kraftverk og meieri. Stavbuene sør for Buhølen har sin historie i tilknytning til stavtransporten. Dette er omtalt i eget kapittel.

Buhølen en sen vinterkveld. Det eldre bygningsmiljøet i Buhølen har hensynsone bevaring i kommuneplanen.

Tre av husmannsplassene: Nyajordet (Sefrak 18-090, øverst), Karlsvold (18-059) og Solbakken (18-050).

Husmenn og strandsittere

Hvor og hvordan husmenn, strandsittere og bønder bodde, forteller mye om de forskjellige samfunnslagene i historien. Det var kanskje opp mot 100 husmannsplasser i kommunen, men svært få av disse er bevart. De fleste var i Vigmostad, men den gården som hadde flest husmannsplasser, var prestegården på Valle. De fleste husmennene der kjøpte seg fri i 1889, men noen ble værende på husmannsplasser, blant annet Herstøl.

Langs kysten ble husmennene kalt strandsittere. Her kombinerte man jordbruk med andre yrker, som fisker, sjømann, los, snekker, smed, urmaker eller skomaker. I 1865 bodde det 34 «strandsiddere» og 59 husmenn i Søndre Undal (dagens Sør-Audnedal og Spangereid). De aller fleste husmannsplassene er i dag borte, mens strandsitterplassene er mindre undersøkt.

Det er bevart 6 husmannsplasser i kommunen: tre under Vigmostad (Karlsvold, Solsnes og Solheim), Solbakken under Hægobstad, Nyajordet under Tryland og Herstøl under Valle prestegård. Det er registrert 8 rester etter husmannsplasser, men det finnes flere, spesielt nord i kommunen. Ingen har spesielt vern.

Herstøl og Herstølodden

Herstøl er en husmannsplass som ble ryddet tidlig på 1700-tallet. Et godt bevart prestegårdsarkiv med husmannskontrakter forteller mye om husmannsfolkens liv. Mange familier har bodd på plassen i kortere og lengre perioder, og høy barnedødelighet og trange kår har preget livet.

Herstøl på Herstøldagen 2016.

Herstølodden som lå under 200 meter vest for Herstøl, ble ryddet omkring 1830 av Christen Aanensen fra Lille Leland i Vigmostad. Datteren Anne Elisabet ble gift med Tarald Olsen Louen fra Hægobstad, og de bosatte seg her på Odden. Tarald og sønnen Elias hadde helt spesielle evner, og på tross av fattigdom ble det skapt stor kunst i form av treskjæring av kniver og tiner, og lommebøker i skinn. Flere i familien var også gode folkemusikere, og har tatt vare på musikk- og dansetradisjoner.

Nå står kun tuftene igjen av Herstølodden, mens Herstøl har blitt kjøpt av kommunen og blitt delvis renoveret og reddet fra forfall. Ingen av plassene har blitt ført inn i noen av kulturminneregistrene.

Gustav Vigeland

Gustav Vigeland (1869–1943) er den nest mest kjente norske kunstneren internasjonalt etter Edvard Munch. Han hentet mye inspirasjon fra omgivelsene han vokste opp i, fra portrettet av Peder Claussøn Friis i kirka og sagnet etter ham, til møtet med sin første læremester, Tarald Louen på Herstøl. Han traff også andre i miljøet rundt husmannsplassen, og lagde byster og skulpturer av flere av menneskene derfra. Vigelands dagbøker gir oss viktig informasjon om hvordan livet på Herstølodden var.

Etter at han fikk bygd sommerhus på Breime, hentet han inspirasjon fra naturen rundt Tjaum. Der hentet han også motiver til mange av tresnittene, og gjennom interessen for fornminner lagde han tidløse bilder av mennesker i steinalderlignende landskap. Han hentet inspirasjon fra stranda i Kattnesbukta til motivene i smijernskunsten i Vigelandsparken. "Husungen", det runde lysthuset på Breime er tilgjengelig for besøkende. Byggene ligger i reguleringsplan for Tjaum.

Tuftene på Herstølodden.

Husungen, Gustav Vigelands lysthus.

Nyere arkitektur

Arkitekt Thilo Schoder (1888–1979) er en kjent arkitekt som har tegnet fabrikkbygget i Ramslandsvågen, bensinstasjonen til Eivinstad på Vigeland (XY), Nordre Valle 6 og 8, to bolighus ved Hoksåna sagbruk og påbygg på Birkestøl (Mjunsåsen 143). Bensinstasjonen ligger i hensynssone bevaring.

Steinhuset i Vestlia har også spesiell arkitektur. Huset ble bygd av lærer Tobias Risdal i en lang byggeperiode fra 1920 til 1950-tallet. Inspirasjonen kom fra en studiereise i Tyskland. Byggeprosjektet ble mulig da steinarbeidere som ble arbeidsledige etter konkursen på gatesteinanlegget på Presthus, flyttet til Vigeland og så muligheter for bruk av lokal stein. Opprinnelig lå bygningen helt for seg selv, men nå er det midt i et byggefelt.

Maritime kulturminner

Lindesnes har strategisk beliggenhet i forhold til den tradisjonelle skipsfarten mellom Nord- og Østersjølandene. Strøm-, vind- og værforhold har gjort det å "runde Neset" til en til tider farefylt etappe, og dette er en viktig forklaring på Svinørs betydning som uthavn (ventehavn) opp gjennom historien. Det forklarer også det tidligere drageidet ved Spangereid og de senere forsøkene på å grave kanal.

De rike marinarkeologiske funnene øst og vest for Neset understreker dramatikken som knytter seg til området, og gjør det naturlig å se Lindesnes som en del av et større maritimt kulturlandskap omkring Norges sydspiss. Det var her den norske fyrhistorien begynte, og den maritime kulturhistorien som knytter seg til stedet gjør Lindesnes til et interessant og viktig område både i nasjonal og Nord-Europeisk sammenheng.

Uthavner

Uthavnene på Sørlandet er unike kulturmiljøer og sett under ett betydningsfulle i internasjonal sammenheng.

Svinør/Åvik

Svinør (øyene Svinør og Hammerøy) er en av de mest autentiske uthavnene på Agder. Dette var ei viktig uthavn for seilskip som dro langs Skagerrakkysten fram til slutten av 1800-tallet. På 1500-tallet bodde det noen få personer på Svinør, antagelig losere. I annen halvdel av 1600-tallet bosatte kjøpmenn og skippere seg her, og hummereksperten kom i gang. Det ble opprettet et privilegert gjestgiveri i 1761, skjenkested hadde det antagelig vært lenge. Det ble også grunnlagt flere mindre verft.

I løpet av 1800-tallet ble antall innbyggere fordoblet til ca. 200 mennesker, og det var flere butikker, skipshandlere og bakere, tollstasjon fra før 1830 og eget poståpneri fra 1853 til 1991. Etter seilskutetiden (fra 1900) ble fiske en viktigere næring og «svinørklippfisk» var et kjent begrep i første del av 1900-tallet.

Som mange andre øysamfunn uten fastlandsforbindelse gikk folketallet nedover etter andre verdenskrig. I dag er det ingen fastboende. Grunnen tilhører stort sett gårdene på Syrdal.

Storhaven

Et spesielt kulturminne er Storhaven på Hammerøy eller «Kjærlighetshaven» som den ofte kalles («den Engelske haven» i Sefrak-registeret). Haven er hele 14 ganger 25 meter, og det godt bevarte steingjerdet rundt haven er 2–3 meter høyt. Hagen ble bygd på 1860-tallet av John Harden, en skotte/engelskmann som drev med hummereksport. Han bygget også hummerparken på lmsa, som ennå eksisterer.

Smijernsporten som vokter inngangen til Storhaven.

Våre

På Våre har det vært bosetting tilbake til 1500-tallet, og befolkningen drev med sjøfart, losvirksomhet, produksjon av klippfisk og hummerfiske, med eksport til bl.a. Skottland. I havna finnes fortøyningsringer som viser øyas rolle som uthavn. På toppen av Havnerø er to kompassroser hogget inn i

fjellet. I dag er det syv hus og skolehus på Våre. Husgruppen er et godt eksempel på rekketun, der de fire eldste husene fra 1700- og 1800 tallet, samt et gjenoppbygd hus (1992), har hovedfasaden vendt mot syd. Alle husene har den karakteristiske midtgangsløsningen. Skolehuset fra 1896 er fellesskaps hus, plassert sentralt i forhold til rekketunet. To av husene er fra 1902 og 1880, begge i sveitserstil. Det gjenoppbygde huset ble oppført på den gamle grunnmuren til det opprinnelige bygget, som ble revet og flyttet til fastlandet etter 1945. Årsaken var etterkrigstidens rasjonering på byggematerialer og utflytting til Lindesneshalvøya.

Maritime miljøer

I kystsamfunnet der havet og prammen er bindeleddet til omgivelsene, har alltid sjøbuene/sjøbodene hatt en viktig plass. Prammene er fornyet, og siden behovet for båtplasser stadig øker, kommer rester av de gamle kulturmiljøene under press.

Sjøbumiljøet på Tjaum

I Tjaumsvågen finner vi et vakkert og variert sjøbumiljø bestående av både nye og gamle buer. De nye er bygget i tradisjonell stil og er svært godt tilpasset miljøet. Hvis det skal bygges flere buer i dette miljøet, er det viktig at de tilpasses eksisterende miljø både mht. materialer og proporsjoner. Jfr. "Byggeskikkveileder for Tjøm / Kåfjordnes".

Andre sjøbuer finner vi på Egeland (to gamle sjøbuer innerst, bak de nyere), Garestranda, Syrdalsstrand, Linddalen og Haraldstadstrand.

Strandstedet Snig

Snig, med Mørkesdal og Naversundet, er et gammelt strandsted som tilhørte gården Rødberg. I bukta er det et godt bevart skippermiljø, med historikk som handelsmiljø. Store deler av miljøet er hensynssone bevaring i kommuneplanen, og kalkbrenneriet i Naversundet er vedtaksfredet. I Sefrak er det registrert omlag 60 sjøbuer, 14 sjøhus, fem naust, tre brygger, to hummerparker, en vaktstue for hummerpark, miljø med brygge og fiskekum, fyrtårn, ishus, båtstø, notebu og fortøyningsring.

Sjøbumiljøet på Tjaum består av fire eldre buer og noen nyere.

Fyrstasjoner, lykter og sjømerker

Lindesnes fyrstasjon

Helt siden middelalderen har Lindesnes, eller Neset, vært en av de viktigste landkjenningene for seilende mellom Nordsjøen og Østersjøen, og Lindesnes er Norges eldste fyr. 27. februar 1656 ble fyrlyset tent for første gang, men det slukket samme år. I 1725 ble tvillingfyrene på Lindesnes og Markøy tent, og disse ble fornyet med lukkede kullblussfyr i 1822. I 1915 ble dagens støpejernstårn bygd, og fyrlynsa og deler av støpejernskonstruksjonen ble flyttet over fra det gamle fyret.

Fyrlykt i Åvik.

Under krigen ble det bygd fire kanonstillinger i fjellet rundt fyret, og det ble lagd ganger mellom disse. Flere andre bygg ble bygd, men disse er borte i dag. Kanonene ble fjernet i 1943, og en radar ble satt opp foran maskinhuset.

Stiftelsen Lindesnes fyrmuseum ble etablert i 1992 av Kystverket, Vest-Agder fylkeskommune og Lindesnes kommune. Hele fyrområdet og alle bygningene ble fredet i 1994.

Fyrlykter finner vi på Østre Imsa, Åvik, Grønningen og Udvåre.

Siktemerker, varder og sjømerker

Faste sjømerker har vært viktige for sjøfolk og fiskere. Skjeggstadfjellet var i tidligere tider lett gjenkjennelig, men er som mye av kystlandskapet mer overgrodd nå. I "den norske lods" er også disse omtalt: Hovenuten (Hoveheia) 209m, Vigelandsheia, Presthusveten 185m, Skipmannsheia 153m og Neskongane (tre topper på Spangereid).

Steinvarder er dagsmerker som ble brukt til navigering i skipsleia. Slike har vi på Hammarøy, Olavsskjeran, Lille Kråga og Dropskjæret. Det er mange sjømerker ellers, som er dokumentert på kart på nettstedet kystreise.no, laget av Lindesnes fyrmuseum.

Varde på Hammerøy i Svinør.

Maritim næring - fiskeri og fiskerimiljøer

Fiske har vært sentralt gjennom kommunens historie.

Kystkultursenteret

Kystkultursenteret i Ramslandsvågen viser deler av kysthistorien i etterkrigstiden. Stedet ble opprettet i 1950 og rommet den gang fiskeforedling i første etasje, hermetikkproduksjon i andre etasje og produksjon av tønner i tredje etasje. Det ble brukt enkle maskiner. Flere av disse er bevart, og driften er dokumentert med fotografier. Senteret er blant få i Agder og Rogaland som formidler denne delen av fiskerihistorien og viser hvordan de gamle maskinene ble brukt. Fabrikbygningen er tegnet av Thilo Schoder, men har ikke spesielt vern.

Sildoljefabrikken i Finnøysundet

"Sørlandets Fiskemel og Sildoljefabrikk A/S, Spangereid" var i drift en kort periode, fra 1928 til 1937. Gode fangster av sild førte til at fabrikken ble bygd. Anlegget bestod av tre større bygg: lager, mottaksbygg for sild og bygg med produksjonshall og kontorer. Etter noen startvansker kom første konkurs allerede i 1931. I 1937 ble bedriften solgt for andre gang, nå til Færøyene, og to av bygningene fjernet. I dag er det få rester igjen, men det er et populært turmål for båtfolket, og del av skjærgårdsparken i Lindesnes.

Finnøysundet.

Fiskeforedling i Lillehavn

Lillehavn var opprinnelig havn for folk på Fjellskår. Som navnet tilsier, er det en liten havn. Den var utsatt i dårlig vær inntil fiskerihavna ble utbygget med molo i 1933–34. Før den tid måtte mindre båter trekkes på land under uvær, og større skøyter søkte tilflukt i Ramslandsvågen. Stedet er også blitt kalt "Norges sydlige fiskevær", fordi mange makrelldorgere lenger østfra lå her tidlig i sesongen.

Både Fiskernes Salgslag (Skagerrakfisk) og Norges Makrellag hadde mottaksanlegg i Lillehavn, og det var både røykeri og produksjon av klippfisk. I en periode var Lillehavn Spangereids største arbeidsplass. Det var et rikt laksefiske i Hillegarden utenfor Lillehavn. På slutten av 1800-tallet var det fem plasser hvor det ble fisket med kilenot. Disse rettighetene ble fordelt mellom gårdene og gikk på omgang mellom brukene.

Lillehavn.

Båtbygging

Opp gjennom historien har det vært mange båtbyggerier i kommunen. Den "dekkede losbåtens far", Peter Sjølling (1758–1827), bygde de første båtene her i området, med navn som "Svinør", "Audna" og "Snigselven". Båtbygging foregikk så langt opp i elva som på Valle rett syd for kirka. Det var båtbyggeri i Snig, Underøy, Lonestrand, Osestadstrand og flere på Svinør hvor de kjente brede og flatbunnede "Svinørsluppene" ble bygd. I dag er bare én Svinørslupp igjen, den het "Familien" da den ble bygget i 1854. Sluppen har i dag navnet "Ruth" og eies av det Danske Nasjonalmu-seet.

Fra 1908 og fram til omkring 2000 ble det bygget mange Egelandssjekter på Ytre Egeland. Thore Smith hadde lært båtbyggerfaget på Engøy ved Farsund, og senere tok sønnen Jens Smith over båtbyggeriet.

Samferdsel på vann og elver

De siste 200 årene har samferdselen endret seg fra å gå til sjøs og til vanns og over til vei på land. Audnaelva har alltid vært viktig som ferdssåre opp til Buhølen. Tarvannet ble også mye brukt som ferdssåre.

Ferjer og ferjesteder/ferjeleier

På rådhuset på Vigeland henger et gammel skilt om ferjetakster, slik de engang var for å komme over elva på Vigeland, sannsynligvis da den forrige brua ble bygd i 1927. Det var ferjesteder mellom Vigeland og Valle fram til 1842 og på Vigmostad til 1836. På Sandnes ved Lenesfjorden gikk det to ruter: en trekkferje over til Lindlia og kongeveien på andre siden av fjorden, og en inn til Lene. Den siste ferja i kommunen var trekkferja over Naversund–Underøy, der det ble broforbindelse i 1984.

Færgetakster:	
Automobil	Kr. 0.50
Motorcykel	-- 0.30
Cykkel	-- 0.05
I person	-- 0.10
Less	-- 0.10
Vogn	-- 0.10
Karjol, kjarre, slæde	-- 0.10
Hest eller ko	-- 0.15
Kalv, faar, svin	-- 0.10

Dobbel takst med 10 affen
00 -- 7 mæge

Skiltet med "Færgetakster" som henger på Rådhuset.

Ferjeleiet i Naversundet.

Dampskipstrafikk

Rutebåtene D/S Lindesnæs, D/S Farsund og D/S Farøy var svært viktige da veiene var færre og dårligere. De fraktet både passasjerer, post, varer og dyr. Anløpssteder var bl.a. Mørkesdal, Svinør, Åvik og Båly. I Haraldstadstranda ble det bygd en dampskipsbrygge til reservebruk om været var for dårlig til å komme rundt Neset. I dag finnes kun en stående sjøbu igjen på stedet (ikke registrert i kulturminneregistre). Veien ned til stedet er også svært forseggjort.

Danmarksfarten

Gjennom flere hundre år var det en viktig handelsforbindelse mellom Sørlandet og Danmark. Man byttet mest tømmer mot korn og kjøttvarer, men handelen omfattet også andre nødvendige varer som smør og poteter. Dette skapte ikke de store økonomiske eventyr, men var et viktig handels-samarbeid mellom folk i trange kår. Etter en blokade på 1800-tallet fikk farten et oppsving igjen etter 1850.

Det var Danmarksfart fra de fleste byer og bygder langs kysten på Sørlandet, men Søgne og Sør-Audnedal utmerket seg med mest trafikk. Vanskelige havneforhold i Danmark gjorde at man måtte fløte lasten i land. Skulle man inn i Limfjorden når den åpnet seg etter en stormflo, måtte man være dyktig og ha et flatbunnet fartøy for ikke å gå på grunn. Slik ble Svinørsluppene et begrep. De hadde et skrog som tålte "landing" på sanden og god lasteevne uten å gå for dypt i vannet.

Kompassroser

Det er registrert to kompassroser i Lindesnes, på Havnerøy og på Skipmannsheia. Slike ble vanligvis plassert på steder med god utsikt, og ble brukt av losene for å peile skipene de så. Det gjelder trolig ikke disse to i Lindesnes. Kompassroser dateres ved å sammenligne den innhogde retnin-gen med dagens magnetiske nord, siden denne har endret seg gjennom historien.

Fortøyningsringer og -bolter

I uthavnene finnes det ennå noen fortøyningsringer og -bolter igjen. De som eide og vedlikeholdte fortøyningsringene, kunne kreve avgift for bruken av ringene, noe som kunne bety mye økonomisk. Kystlaget i Lindesnes har arbeidet med å ta vare på fortøyningsringer og merkeringer på Vårøy, og ble belønnet for innsatsen av forbundet Kysten. Det finnes ingen samlet oversikt over fortøyningsringene, men de finnes blant annet på Vårøy, Svinør, Båly, Olavsvik og Reme.

Tre typer fortøyningsbolter og ringer på Svinør.

Sjøbua i Haraldstadstranda med dampskipsbrygga til høyre.

Arkiveksempel: D/0507 Søndre Undals Søassuransforening. Foreningen ble opprettet 12. april 1873. Arkivet er fra 1873 til 1968 og inneholder forhandlingsprotokoller fra 1873-1956, regnskap, korrespondanse og intervjuer. I korrespondansen finnes blant annet takster for havarerte fartøyer for perioden 1939-1955. Foto: Arkivverket ved Statsarkivet i Kristiansand

Tekniske og industrielle kulturminner

Industri har hatt stor betydning for utviklingen i Lindesnes. Det finnes mye vannkraft i kommunen. Møller, vannsager og kvernhus utnyttet det rennende vannet.

Fra saga på Bergstøl (Barstøl).
Foto: Hellen Mangseth.

Langt tilbake i historien klarte våre forfedre å ta vannets kraft i sin bruk, og det første vannhjulet ble konstruert. At menneskene på denne måten klarte å "temme" en naturkraft, var en milepel i utviklingen som få senere teknologiske gjennombrudd kan måle seg med. (Fylkeskonservator Danckert Monrad-Krohn, i boka Sagbruksregistreringa i Lindesnes)

Kvernhus

På Lindesnes bygdemuseum finnes en dreiekvern av stein, som kommer fra Spangereid og kan være omkring 1500 år gammel. Slik kvernet man korn i mangfoldige hundreår før kvernhusene kom. På 1700-tallet var det en mengde kvernhus i kommunen, og i Sefrak er det registrert 7 kvernhus og 20 murer etter kvernhus. Det finnes også noen uregistrerte kvernhus som kan være av nyere dato.

Fem eksempler på kvernhus:
Fra v.: Fardal (Sefrak 11-087),
Blørstad (06-054), Hægebostad
(18-047), Seland (18-030) og
Mjunebrokka på Vigeland (ureg).

Erseidkverna slik den ser ut i 2017.
Sist gang den var i ordinær bruk
var i 1918.

Erseidkverna

Høsten 2002 gjenåpnet Erseidkverna etter å ha blitt restaurert og gjenoppbygd etter flere tiår med forfall. Fagmann Alf Rune Vrålstad, Erling Berntsen, Vigmostad skole, kulturkontoret og landbrukskontoret samarbeidet om restaureringsprosjektet. I forbindelse med dette gav Sturla Ertzeid ut boka "Den gamle gården", og året etter kom filmen om kverna.

Kverna kan spores tilbake til 1836, mens noen av stukkene er antakelig fra 1600-tallet. Kverna er ikke vernet ut over å være registrert i Sefrak. På spørsmål fra avisen om hvorfor en skal legge ned så mye tid og penger i et kvernhus, svarte den daværende lederen av kulturstyret: "Fordi dette viser den historiske plattformen vi alle står på. Det er spor fra naturalhusholdningens tid. Det forteller om slitet som lå bak det daglige brød den gang."

Inne i kvernhuset på Seland.

Arkiveksempel:
Link-009 Lohnestrands Foreningsmølle. Mølla ble etablert som et AS i februar 1919 samtidig med at foreningen kjøpte mølla og sagbruket etter Th. Knutsen i Lonestrand. Selskapet ble oppløst i 1924. Arkivet består av en møteprotokoll fra 1919-1924. Foto: Arkiverket ved Statsarkivet i Kristiansand.

Møller

De eneste møllene som er igjen, er Lians mølle i Kilsbekken og Lian Sag og Mølle på Tryland. Tidligere var det møller i Snig, Lonebekken og Sandnes.

Vannsag

Sagbruksdriften har betydd enormt gjennom mange hundre år, og var en viktig næring både på land og til vanns.

Bergstølsaga

Saga ble bygd rundt 1870, og gjennom historien har det blitt skåret jernbanesviller, bygningsmaterialer, men kanskje mest stav til sildetønner. Saga ble rundt 1980 delvis ødelagt i en flom. Carl Frederik Thorsager, som jobbet ved museumsfabrikken på Sjølingstad, slo alarm og fikk 300 000 kroner i støtte til restaurering av fylkesmannen, fylkeskommunen og kommunen. Arbeidet var ferdig i mai 2001. Saga er ikke vernet ut over å være Se-frak-registrert.

Stavbuene ved Bergstølsaga.

Andre vannsager: Det finnes en mengde omtalte vannsager i heftet «Sagbruksregistreringa i Lindesnes», men kun et fåtall finnes ennå. I følge Se-frak-registeret finnes Spilling, Tryland, Leland (ruin) og Stølesaga.

Stavtransporten

Stavtransporten fikk enorm betydning, og var i drift i Audnedalen fra tidlig på 1800-tallet. Først ble staven laget for hånd, men da sirkelsagene ble utbredt på midten av 1800-tallet, økte produksjonen kraftig. Askild O. Spillings forenklet produksjonen med en ny type stempelmaskin for både sagtinnene og sagbenkkammer. Utbredelsen av sirkelsagene førte til et stort løft i stavindustrien. Staven ble fraktet på veien ned til Buhølen og lagret i stavbuene der. Videre ble staven fraktet med flatbunnede ferjer ut Audna, til nye lagerboder i Snig, eller lastet direkte over i frakteskuter som tok staven videre til tønneprodusentene på Vestlandet.

Historielaget på rusletur med stopp ved lagerbodene i Buhølen. Tidligere var det minst 9 lagerboder på strekningen mellom Buhølen og Bustad. Buene er ikke vernet.

Kalkbrenneriet

Det vedtaksfredede bygget i Naversundet ligger i et område som helt fram til 1970-tallet var utskipningshavn for tønnestav. Stavbåtene som seilte vestover måtte ha ballast sørover og hadde derfor ofte med seg kalkstein fra Mosterhamn på Bømlo eller andre kalksteinsbrudd. Andre båter kunne ha kull fra Stavanger. Kalkstein og kull ble losset ved Punktum, endestasjonen for daleveien før 1909, og transportert de 100 m opp bakken med hest til lageret på nordsiden av bygningen. Kalkstein og kull ble så båret opp trappen på en bære av to mann. Her ble de store steinene slått i passe småstykker og sammen med kull skuffet inn i ovnen. Et stort bål var tent på en rist nede i ovnen, og ilden forplantet seg oppover i kullagrene. Kalksteinen ble en porøs masse som ble gravd ut nede. Et overbygg dekket uttaket slik at steinen landet på gulvet under tak. Denne glovarme massen ble slått vann på fra en brønn ved lagerboden, og ved stadig raking ble massen til kalkmel. Melet ble lagret i en bygning som stod på sørvestsiden av kalkbrenneriet. Slik gikk produksjonen med stadig påfyll av kalkstein og kull oppe. Dette var tungvint og arbeidskrevende, og i de beste årene 1914 til 1921 var opptil 11 personer ansatt i bedriften. Stavbøndene fra dalen hadde så kalkmel i retur som ble benyttet på gårdene. De lokale meieriene var også store kunder. Det samme var bygningsindustrien.

Kalkbrenneriet ruver når en ser bygningen nedenfra.

Jordbrukskalk

Bruk av kalk i jordbruket ble introdusert på 1880-tallet. Norsk jordbruksmark er som oftest sur (har lav pH i grunnen). Dette fører til at næringsstoffer fastlegges ved markpartiklene. Jordens avlingspotensial utnyttes dårlig, og planter og dyr kan få mangelsykdommer. Når pH-verdien økes til mellom 5 og 6, blir næringsstoffene tilgjengelige og avlingen øker. Ved å brenne kalken fikk man et finkornet produkt som hadde rask effekt for å øke pH-nivået i jorden. Senere ble kalken produsert ved knuseanlegg for kalksteinprodukter.

Kalkovnen.

Kraftproduksjon

Tredal kraftverk er det eldste kraftverket i kommunen, og det ble bygd for å gi strøm til Mandal by. Bygget står enda, men har gjennomgått større endringer og brukes i dag som verksted. Det er omtalt i boken om elektrisitetshistorie utgitt av Mandal historielag.

Mandal elektrisitetsverk ble anlagt i 1909, og kraftverket på Tredal ble bygget for å levere strøm til byen. Allerede i 1917 var kraftverket fullt belastet, og planer for Tryland var i gang.

Andre tidlige kraftverk er Sjølingstad Uldvarefabrik (1913) og Lonebekken. Her ble det første kraftverket satt i gang i mars 1915.

Tryland kraftverk ble i 2009-2010 restaurert og tilbakeført til slik det opprinnelig så ut da det var nytt.

Det første store kraftverket var Tryland (bildet over), som startet opp i 1922 og fremdeles er i bruk. Dette er meget godt bevart, og man har valgt å la de gamle turbinene stå, til tross for at nye og moderne turbiner er installert. Kraftverket på Tryland er nevnt i utredningen "Kulturminner i norsk kraftproduksjon" (2005), men er ikke på listen over viktige kulturminner.

Stemmen ved Solbu ble bygget for å regulere vannet til Hoksåna sag ved Audnaelva.

Demninger

I forbindelse med all vannkraft, men særlig kraftproduksjon, er det blitt bygd demninger. De mest omfattende er i dammene i vassdraget som forsyner Tryland kraftverk med vann, men mange steder i kommunen finnes rester og ennå funksjonelle damanlegg. Eksempler: stemmen ved Solbu, Akland, Sjølingstad, Trædal og Røksland.

Vrakstein etter steinhoggeriet på Presthus.

Gruvedrift og steinbrudd

Det har aldri vært noen stor aktivitet rundt bergverksdrift i kommunen, men det var en rekke mindre foretak. Det største var steinhoggeriet på Presthus (Duefjellet), der man hogde til gatestein i granitt som ble skipet ut via brygga i Øksnevika. Driften varte fra omkring 1915 til 1931. Stien ned fra bruddet til brygga kalles "Steinhoggerveien", og historielaget tok initiativ til å verne brygga og stien i reguleringsplanen for området.

Det har vært en del forsøk på utvinning av feltspat, og det finnes gruver på Svinør, Rømtelandsødegård, Romedal, Skofteviga ved Åvik, Anderåsen, Nyresnes, Hæreheia på Evenstad, Njerve feltspat og Trones feltspat. Mesteparten av utvinningen foregikk som prøvedrift de siste tiårene før år 1900.

Fabrikker

Med vannkraften kom det mange muligheter til produksjon. Sjølingstad Uldvarefabrik er den største virksomheten som startet på slutten av 1800-tallet.

Sjølingstad Uldvarefabrik

Fabrikken ble grunnlagt i 1894 og var i ordinær drift fram til 1984. Den er bevart som et teknisk kulturminne med autentiske bygninger og produksjonsutstyr, og er i dag en levende museumsfabrikk som vedlikeholder kunnskap gjennom produksjon av garn, tepper og andre ullvareprodukter.

Den er en del av Vest-Agder-museet og har årlig rundt 8 000 besøkende. Fabrikken er vernet og er et av Riksantikvarens 15 prioriterte tekniske industriarealer. Hele anlegget med inventar og utstyr er et viktig kulturminne med høy kulturhistorisk verdi både nasjonalt og i nordeuropeisk sammenheng.

Hovedbygget består av fire bygninger som er bygd sammen: fargeri 1909, kontorbygg 1912, appretur 1924 og mellombygg 1954. Det er oppført i tegl med etasjeskillere i tre. På baksiden er det et lite verksted som benevnes som «smie». Bygningene inneholder produksjonsutstyr, råvarer, ferdige produkter, kontor med arkiv, butikk og kafé.

Spinneribygget på tre etasjer ble bygd i betong i 1947, etter at det opprinnelige spinneriet brant ned i 1945. Det ble bygd en garasje i betong i samme periode og et kjelebygg i pusset Leca i 1979.

Våningen på to etasjer, kjeller og loft ble bygd som et leilighetsbygg for ansatte i 1894. Den tidligere disponentboligen fra 1884 har høy autentisitet i eksteriøret, og en vesentlig del av interiøret er bevart. Disse bygningene har høy antikvarisk verdi.

Museet drifter rundt 100 maskiner og annet tilbehør, og sysselsetter 11 ansatte som jobber med å opprettholde kunnskapen om maskinparken og anleggets historie gjennom bruk. I arkivet finnes det over 2 000 prøvebøker med mønstringer og stoffkvalitet. Fabrikken har også egen turbin fra 1913, som generer strøm til oppvarming og produksjon.

Arkiveksempel D/1180, Sjølingstad ullvarefabrikk Fabrikken ble opprettet som et aksjeselskap av August Hoven i 1893, produksjonen startet i 1984. Bedriftsarkivet er på 58,3 hyllemeter. Det er henimot komplett og gir en allsidig dokumentasjon av virksomheten. Styreprotokollene er bevart fra 1893 til 1990, og det meste av kopibøker, personalarkiv, regnskap og korrespondanse er også bevart. Arkivet oppbevares ved Statsarkivet i Kristiansand. Foto: Arkivverket ved Statsarkivet i Kristiansand.

"Den levende museumsfabrikken".

Spilling rivefabrikk

Spilling er et sammensatt miljø. Det er et gammelt gårdstun i nordre del, mens miljøet lengre sør er preget av forskjellig industriell aktivitet. Mølle, kraftverk, knottfabrikk, sagbruk, smier og rivefabrikk er noe av det som har vært etablert her.

I Kulturminneåret i 1997 arrangerte Lindesnes historielag en avstemning hvor Rivefabrikken på Spilling ble valgt til Lindesnes kommunes kulturminne. Senere har fylkeskommunen og kommunen finansiert et omfattende restaureringsarbeid. 18. september 2005 ble Rivefabrikken gjenåpnet. Det er laget to filmer om fabrikkene, en ved Lodin Aukland og en av SRS Media 2016. Begge er vist på NRK.

En fabrikk med helt unike maskiner konstruert av O. A. Spilling.

Askild O. Spilling bygde om Spillingssaga fra oppgangssag til sirkelsag. Smia fra 1860 viser oss det mangfold av verktøy og smidde gjenstander som han etterlot seg. Sønnen O. A. Spilling videreførte hans ide om Spillingssaga, og han startet ca. 1895 med å konstruere og lage alt av maskiner for en større riveproduksjon. Riva som han fikk bronsemedalje for på en landsutstilling i 1914, er uforandret, og kan i dag produseres med over 100 år gamle maskiner. Svigersønnen Torleif Gabrielsen overtok fabrikkene ca. 1945, og drev den fram til 1985. Største årsproduksjon var 4500 river. Fabrikkene ligger i hensynssone bevaring som en del av det sammensatte Spilling-miljøet.

Fra Vigmostad hjulmakerverksted.

Tjomsland skifabrikk

På Tjomsland i Vigmostad var det skifabrikk på begynnelsen av 1900-tallet. Det var på det meste åtte ansatte som produserte 2000 par ski av eik. Disse ble solgt over store deler av landet. I starten var produksjonen helt manuell, men etter hvert ble det laget maskiner for skiproduksjonen. Fabrikkene er godt bevart.

Vigmostad hjulmakerverksted

I 1880-årene ble det etablert et hjulmakerverksted på Vigmostad som ble drevet i mange år. I det lille verkstedet på omkring 30 kvadratmeter ble det produsert hjul, kjerrer, karjoler og sleder. Verkstedet er godt bevart.

Trødals Sæletøiforretning

Trødals Sæletøiforretning er blant de eldste bedrifter i kommunen som fremdeles er i drift. Hans Tobiassen Trødal startet bedriften i 1894 etter å ha lært faget i Oslo og drevet salmakerverksted i Chicago i 12 år. I dag holder Hans Trødal fremdeles på som fjerde generasjons salmaker.

Her i lokalene til Trødals Sæletøiforretning er det fremdeles aktivitet etter over 120 års drift.

Smier

I et gammelt hus på Spangereid er det en spesiell smie. Rasmus smed kjøpte huset omkring 1860 og innredet et rom til smie (bildet nedenfor). Han jobbet som smed helt til han døde i 1922, og har bl.a. smidd det eldste rekkverket på Lindesnes fyr.

Andre eksempler på smier: Spilling, Vigmostad, Buhølen og Ramsland.

Meierier - arkiveksempel: LINK-005 Vigeland meieri Aksjeselskapet Vigeland Meieri ble stiftet på Vigeland 21. oktober 1895. Formålet var først og fremst smørproduksjon og andre mulige meieriprodukter. I 1936 ble Holum og Vigeland meierier slått sammen til Audna Meieri. Audna meieri ble igjen slått sammen med Halse Meieri i 1970. Arkivet er fra perioden 1895-1966 og inneholder møteprotokoller og aksje-protokoller. Foto: Arkivverket ved Statsarkivet i Kristiansand.

Industrien i Sør-Audnedal 1910

En hel Industribygd er Søndre Undal nu blit, idet der inden Herredets Grænsen findes 12 industrielle Bedrifter, nemlig: Sjølingstad Uldvarefabrik, Sjølingstad Træskobundefabrik, Aug. Hovens Shoddyfabrik, Melhus Trævarefabrik, Undals Sagbrug, Hogselvns Sagbrug, Sandnes Mølle og Sag, Kiddelsbækkens Sag og Mølle, Naversunds Kalkbrænderi, Vigelands Garveri, Vigelands Aktiemeieri, Foss Meieri og Mandals Elektricitetsverk. Flere av disse Bedrifter er jo nok saa smaa ; men saa er til Gjengjæld Sjølingstad Uldvarefabrik et meget stort Anlæg, som beskjaftiger opimod et halvt Hundre Personer, skriver "Lindesnes".

Sitat: Fædrelandsvennen 26. januar 1910.

Samferdsel og kommunikasjon

Ridevegen mellom Tredal og Blørstad var postveg 1653–1796. Den fulgte sannsynligvis en enda eldre rideveg. På heia over til Holum finnes også en vegviservarde som er omtalt allerede i 1543, så veien er svært gammel. Bildet viser rester av brukar over Storebekken.

Hulveiene er ofte vanskelige å se i dag, men har vært brukt i århundrer som ferdselsårer. Bildet til høyre er fra hulveien ved Bumyra.

Veier

Gamle veier og ferdselsårer gir muligheter for mange gode opplevelser. Det sporer gjerne til undring og ettertanke å følge de som gikk før oss langs de samme stiene. Det er viktig å sikre et representativt utvalg og formidle verdien det har å vite hvor og hvordan folk forflyttet seg i tidligere tider.

Det finnes stier over alt i kommunen vår, men naturlig nok har bruken endret seg. Stier gror raskt igjen hvis de ikke brukes, og til og med de gamle hovedveiene fra middelalderen kan være vanskelige å finne igjen, selv om de ble brukt i flere hundre år. Disse omtales som hulveier, og der har menneskene gått eller ridd med hest.

Det går en eldgammel hulvei i sørkant av Frostestad langs sørsiden av Bumyra. Den er dyp og vitner om stor ferdsel.

Fra 1700 ble det ryddet nye jordbruksarealer på heia, etablert husmannsplasser og bygd stier og kjerreveier fra dalen og opp liene til heigårdene.

Utsnitt av kart fra 1852 viser den gamle hovedveien som nå er postvei, og det er også tegnet inn "gamle Postvei til Mandalsdal". Den eldste ruta for posten gikk via Blørstad. I 1689 var postgårdene på Blørstad, Øvre Vigeland og Osestad. Tidsplan for posten i 1727: Søndag kl. 07: Blørstad, kl 09: Vigeland og kl. 12: Osestad. Kart: Statens kartverks historiske kart.

Postvegen

Postvegen som kjøreveg gikk bl.a. fra Frostestad over Frostestadåsen til Tredal, og blei ferdig i 1806. Den var i bruk som hovedveg i nesten 60 år. I kulturminneåret 1997 ble veien gjenåpnet som sykkelvei, etter å ha blitt valgt ut som vegminne av Statens vegvesen.

Postveien er en populær tursti for både gående og syklende.

Småskalaindustri og økt handel på 1800-tallet økte behovet for bedre kommunikasjon og transport. Det var skysstasjoner på Vigeland, Snig, Vigmostad, Lyngdal og Mandal og Snig, og båtskyss fra Sandnes og Snig.

Kongevegen på Spangereid

Kongevegen gikk fra Øksnevika ved Grønsfjorden til Båly/Njerve og er den eldste veien på Spangereid. Veggen gikk sannsynligvis også mellom kongsbrygga ved Kråkevika og kongsbrygga i Høllebukta.

Kartet fra 1852 viser kongevegen på Spangereid fra Grønsfjord og over til Gare, videre til Høllen, Båly og Njerve. Man kom altså ingen vei med hest og kjerre uten å bruke sjøveien. Kart: Statens kartverks historiske kart.

Den nedre delen av den gamle vegen Reme - Remesvik. Nedlagt 1943.

Svingene i Selandskleiva. Fremdeles kommunal vei.

Steinhellebru på to spenn Skofteland - Røyseland. Nedlagt 1953.

Fardal - Solhelleren nedlagt 1962.

Bratte kleiver og nedlagte veier

I Osestadkleiva er det bevart vei historie gjennom flere hundre år parallelt med dagens E39. Der fins både rideveg som går rett ned, kjørevegen av 1798 som går rett ned, og dessuten kjørevegen av 1848 som går i slyng og som inneholder ei steinhvelvbru bygd 1843. Dette er den eldste kjørebua i kommunen. Den var i bruk helt fram til 1967, og måtte utvides for å tilfredsstillende veistandarden til den sørlandske hovedvei. Dermed mistet den sin autensitet ved at den består av en del betong i ytre del. Samtidig viser den hvor solid steinhvelvbruenes konstruksjon er, og denne brua var i bruk som del av hovedvei i over 120 år.

Eksempler: Gamle Vigmostadkleiva, som gikk fra Vigmostad kirke opp mot Leland. Bygget 1882, i bruk fram til 1970-tallet.

Den gamle vegen Skofteland – Røyseland. Kjørevegen ble bygget 1874 og var i bruk til 1953.

Kleiva Hægbostad – Seland ble bygd som bygdeveg i 1878, fylkesveg fra 1964. Kommunal veg fra 1980.

Den gamle vegen Rema – Remesvik ble bygd som bygdeveg i 1876, fylkesveg fra 1933, men ut av bruk i 1943.

Fardal – Solhelleren er en av de siste gårdene som fikk kommunal veg i 1916, men det ble også en av de første kommunale vegene som ble nedlagt i 1962 da Solhelleren ble fraflyttet.

Skoleveiene

Noen barn hadde ekstra krevende skoleveier. Historier om strabasjose turer i all slags vær forteller oss hvor sterkt man ønsket at barna skulle få skolegang. Eksempler: fra Stiland til Steinsland skole, fra Moland og ned til Sandnes, fra Vallehei ned Entredalen til Nyplass skole, fra Kleiven ned Kleivstein til Einarsmo skole og fra Hagehei til Bustad skole.

Varder, merker og veiskilt

I gammel tid kunne varder fungere som veivisere. På Romedal var det et knutepunkt for mennesker på vei til sin kirke. I følge tradisjonen var det samme avstand til de tre kirkene Holum, Halse og Valle.

Da arbeidet med ny vei på sørsiden av Fasselandsvannet var kommet til Fasselandskilen, ble årstallet 1865 hogget inn i fjellet. Veien åpnet først tre år senere, i 1868. På Vigeland var det hogd inn 1898 i fjellet på vestsiden av brua, men etter utvidelse av veien forsvant dette.

Varp

”Et varp eller verp, også kalt et kast, er en haug med stein eller pinner som er kastet sammen for å markere eller minnes en opprivende hendelse, for eksempel et mord, en henrettelse eller liknende. Skikken med å kaste en stein eller en annen gjenstand der hvor det er foregått noe spesielt finnes i mange land, og regnes som en urgammel skikk.”

I kommunen er disse varpene registrert: Gongemyrsteinen ved Gåseland, Varpefladen (Landås-Brådland), Varpelia, Varpet og Varpet i Bumyra ved Torp.

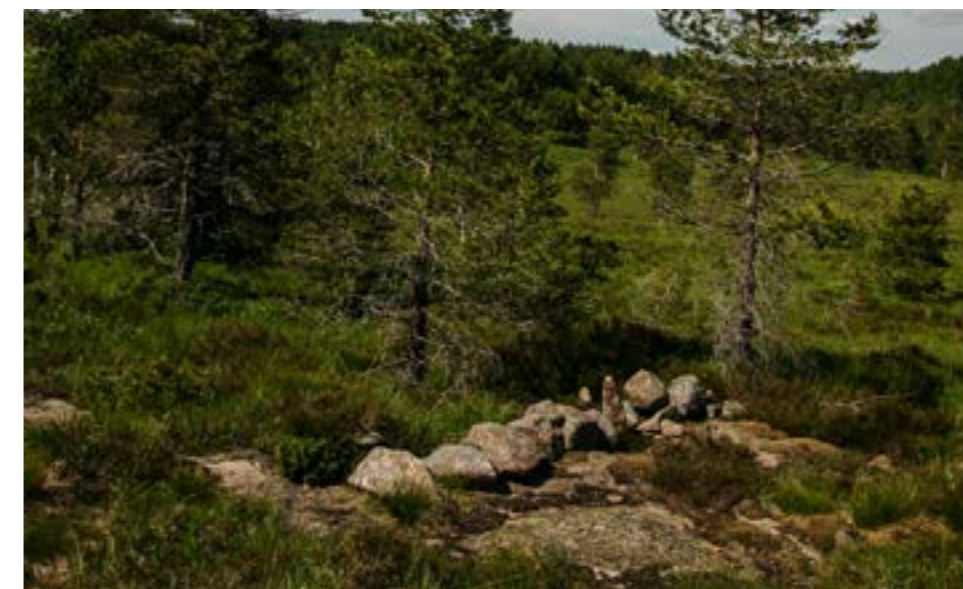
Kirkeveier, brudled og liksteiner

”Folk gikk mer til kirke før enn nå. Men de gikk nok mer av skikk og bruk og for å treffe folk, enn for å høre på presten. Kirka var det eneste samlingsstedet de hadde, og det fantes ingen massemedia.” -Hageland, i boka Gamle veiger i Vest-Agder

Eksempler på bevarte kirkeveier er Fasselandsvannet, Seland–Vigmstad. Ellers har vi stedsnavnet ”Lurebakken” på Vigeland, der kirkegjengerne ventet litt (lurte litt) før de gikk den siste strekningen fram til kirka.

Brudled

I Agder var en brudled en rad med steiner (brudler) lagt etter hverandre i en linje på bart fjell, til minne om et bruddefølge, gjerne plassert på det høyeste punktet langs ruta de hadde gått. Det finnes ett Brudled i Lindesnes, 600 m sørøst for Gåseland (bildet).

De tre vardene, eller ”varan” på Romedal som etter tradisjonen skulle ligge like langt fra de tre kirkene.

Årstallet 1865 i Fasselandskilen.

Gammelt skilt ved Spilling. Dette lå veltet langs veien i mange år, men ble gjenreist til gjenåpningen av rivefabrikken i 2005.

Liksteiner

Her i området omtales steiner der man kunne sette fra seg kista på vei til begravelser, som liksteiner. Her finnes flere bl.a. Røsstad, Krogevannet ved Brådland, Selandsheia, Håland, Oppsal, Bergstøl, Vårøy og Gampeheia.

Liksteinen på Røsstad.

Bruer

De større bruene kom på 1840-tallet, da Vigelandsbrua og Vigmostad bru ble bygget. Brua over Melhusfossen ble først bygget på 1890-tallet, mens dagens bru er fra 1938. Steinvelvsbruer har vi i Osestadbakken langs den gamle sørlandske hovedvei fra 1843, og på Tryland fra 1921.

Kommunens høyeste bru er Jåsund bru, en betongbru fra 1960. Det finnes flere imponerende bruene rundt i kommunen. Om de ikke er så store og ruvende, så har de store og veldig tunge steinblokker. Eksempler er Spilling, Røksland, Gaubedal og Erland. Vi har få hengebruer, den gamle i Buhølen ble bygget på 1930-tallet. Den ble tatt i flom, og det ble bygget ny bro lengre sør.

Mange type bruer: 1) En enkelt helle som hviler på et lite punkt, har stått imot frost og flom i mange år ved Birkeland, nord for Grundelandsvannet. 2) Steinhellebru på Røksland. 3) Fra nåværende kjørebru mellom Erland og Engeland ser vi bort på to eldre bruer. 4) Steinhellebruer med to spenn på nedlagt vei ved Goksem. 5) Jåsundbrua fra 1960. 6) Gammel bru på Spilling, med svært store steinblokker.

Hestetroer

En type kulturminne fra da transporten foregikk med hesteskyss, er drikkepostene hestetroer. Disse har vært sårbare ved veiutbygging, og derfor har flere forsvunnet. Fortsatt er det hestetroer ved Erseidkverna (troa har tidligere stått annet sted) og Haga (langs daleveien):

Telefon

Kulturminner fra telefonens utvikling er fundamentene langs postveien og ut mot Åvik fra rundt 1884. Telefonen kom med de bemannede telefonsentralene på Spilling, Romedal, Vigeland, Spangereid, Buhølen, Sjølingstad og Åvik m.fl. Mange av barna gikk bud med telefonbeskjed, og det fortelles at de fikk 25 øre for dette.

På 1880-tallet ble det bygd telegraflinje fra Vigeland til Åvik. Dette er trolig et av fundamentene fra den tiden. Bygningen i Mørkesdal var opprinnelig en av de tidlige automatiserte telefonsentralene i distriktet. I løpet av 1960-åra var alle de manuelle telefonsentralene automatisert.

Krigsminner og forsvarsminner

Kart som viser plasseringen av den optiske telegrafen langs kysten. Kart: Kartverket.

Napoleonskrigene 1807–14

Den optiske telegrafen langs norskekysten ble bygd ut i denne perioden. I Lindesnes ble anleggene plassert på disse stedene: Skipmannsheia, Midtbøknipen i Spangereid, Storheia (Signalen) ved Åvik og på Fløyholmen ved Tjaum. Under denne krigen var det også siste gangen vedene ble brukt. Trappa med kanonstillingen i Svinør ble bygget da, og flere av bryggene ble bygget av matroser i denne perioden. Veien fra Øksnevika til Båly ble bygd under denne krigen, for rask forflytning av krigsmateriell.

Kanonstilling i Svinør som ble bygget under Napoleonskrigene.

Spangereidkanalen

Spangereidkanalen, bygget i 2007, har en svært lang historie og defineres som et viktig nasjonalt kulturminne. Selv om det ble påbegynt en kanal så tidlig som år 700, er historien om denne kanskje mest aktuell i tiden rundt Napoleonskrigen. Den danske offiseren Bille ledet arbeidet med forsøk på å grave en kanal i Spangereid for flytting av kanonbåter langs norskekysten.

Spangereidkanalen i 2012, planlagt som transportåre for både kanonbåter og rutebåter. Kanalen som sto ferdig 2007, er derimot bygget for fritidsbåter. Oppe til høyre i bildet ser vi Njerveåsen, som er omtalt i kapittelet om andre verdenskrig.

Første verdenskrig 1914–1918

Det er få kulturminner fra første verdenskrig, men nøytralitetsvakthytta på Skipmannsheia er fra denne tiden.

Skipmannsheia

Stedet har vært et viktig utsiktspunkt i minst 300 år. Allerede under slutten av den nordiske krig fra 1718 til 1720 var en av vardene i varslingsystemet plassert her. Kompassrosen innhugd i fjellet er fra denne perioden. Under Napoleonskrigene inngikk Skipmannsheia i det nevnte optiske telegrafsystemet. Den strategiske posisjonen Skipmannsheia hadde gjorde at det i 1898 ble reist en hytte her og flere steder østover langs Skagerakkysten. Hytta var da bemannet for å utføre nøytralitetsvakttjeneste.

Rester etter observasjonspost på Skipmannsheia.

Andre verdenskrig 1940–1945

Andre verdenskrig satte mange spor etter seg i Lindesnes. Det ble bygd både større og mindre forsvarsanlegg, men mange av disse er borte, ofte fordi de lå rett ved veier som har blitt utbygget. Det er derfor viktig å kartlegge hva som finnes, for å få et godt grunnlag for å vurdere hva man bør ta vare på.

Palatia-katastrofen

Senkingen av det tyske skipet "Palatia" i 1942 betegnes som den nest største skipskatastrofen langs norskekysten. 986 mennesker omkom, de fleste russiske krigsfanger. Det ble brukt en midlertidig gravplass til noen av de omkomne, som ble flyttet til Spangereid kirke i 1945. Vraket er klassifisert som krigsgrav. Kong Harald avduket fredsmonumentet til minne om katastrofen 1997.

Forsvarsanlegg

De mest omfattende anleggene ble bygd ved Lindesnes fyr og på Signalen/Åvik. Området rundt fyret er fredet, mens Signalen er vernet i kommuneplanen.

Forsvarsverkene ved Njerveåsen, Nyresnes og Rødberg–Hemme 1941–45

Spangereid ble regnet som et potensielt landgangsmål ved en alliert invasjon. Her var strender for landsetting og veiforbindelse for videre framrykning. Tyskerne begynte byggingen av forsvarsverk i forbindelse med angrepet på Sovjetunionen i 1941, da de antok at Storbritannia ville angripe Norge etter at felttoget mot øst startet.

Kystfortene ved Lindesnes fyr og Signalen, samt forsvarsverkene på Njerveåsen og i dalføret mellom Rødberg og Homme, ble påbegynt i 1941, og bygd ut i 1942–43. I 1943 ble det også bygd et forsvarsverk på Nyresnes.

Skipsklokka fra MS "Palatia" er utstilt på Lindesnes fyr.

Ennå kan man se konturene av symboler og navn over inngangene til bunkerene i fjellet på Signalen.

Trappa opp til grunnmuren etter offisersmessa på Signalen er godt bevart.

Området rundt Lindesnes fyr er preget av de fire artilleristillingene.

Inngangen til fjellanlegget i Njerneåsen.

Anlegget på Njerneåsen er ett av omkring 20 kystforsvarsanlegg som ble bygd på Agder for å kontrollere kyststripen mellom kystfortene. De første maskingeværstillingene og ei brakke for innlosjering av soldater ble bygd i 1941. Senere ble det sprengt ut et større fjellanlegg som var oppholds- og tilfluktsrom for soldatene. Det ble også bygd stillinger for mindre panservernkanoner, en rettet mot hovedveien og en mot sjøen.

I 1942–43 ble anlegget forsterket med en kanonbunker i betong for stridsvognkanon i kaliber 5 cm. Bunkeren har to rom for ammunisjon og dekning for mannskapene. Det finnes fem bunkere av denne typen i Agderfylkene. I 1943 ble det satt opp ytterligere en stridsvognkanon i kaliber 5 cm med tilhørende brakke og fjellanlegg på Nyresnes.

Kanonbunker for stridsvognkanon.

I dalføret mellom Snig og Vigeland, ved Rødberg-Homme, ble det bygd ut en landfront på tvers av dalføret fra 1941 med mange skytestillinger. Flere av stillingene er synlige langs dalsidene og på koller i det ellers flate landskapet. De fleste er enkle, åpne og feltmessige, men ved Hovan og Homme (bildet over) finnes flere innebygde maskingeværstillinger i stein og betong. Det ble også bygd en mannskapsbunker i betong på Rødberg, som er forbundet med løpegraver og skytestillinger.

Hjemmefronten

Hageskogen var hovedkvarter for hjemmefronten i Sør-Audnedal under siste verdenskrig.

Det sydligste flyslippet ble gjennomført over Døblemyra/Kabringsmyra 5. oktober 1944. Der ble det satt opp et minnesmerke 7. mai 1995 (bildet).

Kirkene og kirkegårdene

Vigmostad kirke

Vigmostad har ei vakker kirke (KmlD 85831) som ligger på vestsiden av elva på en liten høyde. Kirka ble bygget i 1848 og har ca 300 sitteplasser. Kirkegården har 1206 graver.

Vigmostad har hatt kirke helt fra middelalderen. Første nedtegning er fra 1369, sannsynligvis ei stavkirke. Den første kjente kirka ble beskrevet i 1734. Det var ei lita langkirke i tømmer, og var nok den andre kirka i Vigmostad.

Nordre Undal ble egen kommune og prestegjeld i 1844, og det ble vedtatt å bygge ei ny og større kirke. Kirka ble bygd og finansiert av lokale folk. Bygdefolket kjøpte tømmeret, som ble drevet ut av skogen ved pliktarbeid. Det var dyktige håndverkere, murere og tømmermenn, og også en del av inventaret ble laga av bygdefolk.

De to øverste feltene i altertavla er fra den gamle kirka, men den nederste delen ble utskåret av Ernst Thorsen Risdal, som var husmann på vestheia. Han laget også døpefonten og prekestolen. Jon Knudsen Lian smidde spiret med hanen, og Jon Nilsen Stølsås dreide stolpene til alterringen. Altertavla er malt av en maler fra Kristiansand. Orgelet fra 1878 er et av Norges eldste, det ble kjøpt i 1927.

Blant de mer spesielle gravminnene, er denne bysten av T. K. Leland, laget av sønnen Torje Leland.

Under kirkegulvet i Valle kirke finnes spennende historikk i gjenbrukte materialer som sannsynligvis stammer fra Peder Claussøns gamle kirke fra 1577. Her ser vi fire ulike teknikker: dekorasjonsmaling, gråmaling, tjærede bord og til høyre ser vi kalkmaling på en stolpe.

Lensmannssteinen. KmID 102161.

Gravstein, Anna - Gustav Vigelands mor.

Gravstein etter Helge O. Hage som døde i kamp under andre verdenskrig.

Valle kirke

Valle kirke på Vigeland (KmID 85749) ble bygget i 1793. Det er den største kirka i kommunen, og den rommer i dag ca. 450 personer. Like ved kirka ligger Valle kirkegård med ca. 2300 graver.

Peder Claussøn Friis bygde kirke like nord for nåværende kirkebygg i 1577. Denne kirken ble revet i begynnelsen av 1790. Claussøn Friis var den første lutherske presten i Audnedalen, og han var prest her i nesten 50 år. Det var trolig enda ei kirke før på samme sted. Tidligere stod det ei kirke på Foss, men denne nevnes sist i 1489.

Valle kirke er ei vakker tømret korskirke. Tømmeret til kirken ble hogd på Valand i Kosmo, men det ble også brukt materialer fra den gamle kirka til Peder Claussøn Friis. Kirka ble bygget av folk fra bygda.

Valle kirke har en del kunst og vakre malerier fra den gamle kirka. En av de gamle kunstsattene som pryder alteret i Valle kirke, er antemensalet i to felter: «Korsfestelsen» og «Adam og Eva i Paradis». Så tidlig som i 1708 var alteret daglig dekket av et grønt alterklede, og dette var i bruk helt fram til 1930. Dette er malt av den kjente kunstneren Peter Reimers i 1608. Reimers har også malt et portrett av Peder Claussøn Friis, som vi er stolte over å ha i kirka. Bildet har innskrift: Født i Egersund 1545 - prest i Undal fra 1566. Ora et Labora (be og arbeid).

Mot syd henger det store maleriet «Hans Hansson epitafiet» fra 1708. Maleriet viser et ektepar med fire sønner og fire døtre. To små tvillingbarn ligger på likstrå pyntet med blomsterkranser. Familien rodde til Valle kirke for å døpe tvillingene, men på hjemveien kantret båten og barna omkom. Kirken har også et gammelt maleri, «Christian IV` syn», ved talerstolen.

Kirka har seks gallerier, og det nederste galleriet mot nord har 13 apostelbilder som er fra den gamle kirka. Mot nord finner vi også frontene som prydet prekestolen i den gamle kirka. Disse er rikt utskåret og med Peter Reimers farger fra 1608.

Flere gjenstander som Peder Claussøn Friis ga til kirka, brukes under gudstjenestene, blant annet det flotte dåpsfatet i messing hvor barn er blitt døpt helt fra 1600-tallet, og en alterkalk. Foten av kalken er original, mens begeret ble utvidet i ca. år 1800.

Spangereid kirke

Spangereid kirke (KmID 85529) er kommunens eldste kirke. Det er en fredet middelalderkirke som ble bygd omkring 1100. Like utenfor kirkas område ligger ca. 80–90 gravhauger fra jernalderen. Det er ikke tilfeldig at kirka ble bygd på Spangereid, som fra gammel tid var et sentralt sted for folk fra Lindesnes, fjorden og østover til Åvik.

Byggematerialet var svære steinblokker som ifølge sagnet ble transportert fra et sted ved Lenesfjorden, ca. 4 km fra kirka. Det er ei langkirke med skip og kor. Stilen er typisk romansk, med rundbueform i dører og koråpning og med en kraftig, solid struktur. Veggens tykkelse varierer fra 1 til 1,10 m.

Kirka hadde jordgolv fram til år 1700. Da ble det lagt golv og kjøpt benker til kirken, 8 stoler på mannssiden og 12 stoler på kvinnesiden.

I 1833 ble det vedtatt at Spangereid kirke skulle bygges om og utvides. Den gamle steinkirke fra 1100-tallet ble ombygd til en vanlig korskirke. Koret ble sakristi og skipet ble til kor i den nye kirka. De flotte steinveggene er heldigvis blitt bevart. Rundbuestilen i koråpningen er heller ikke blitt ødelagt, men denne er helt skjult av den nye altertavla. Vi vet lite om inventaret fra den gamle kirken, men det gamle alterbordet ligger i dag som trappestein inn til sakristiet. «Nye» Spangereid kirke ble innviet i 1840. Kirka ble restaurert og fikk elektrisitet i 1949.

Ved 850-årsjubileet i 1990 ble kirka pusset opp både utvendig og innvendig. Kirka har pipeorgel med 6 stemmer som ble innviet i 1980. I 2016 fikk den et flott Steinwayflygel i gave fra lokalt næringsliv og privatpersoner. Det er god akustikk i bygget, og det er en vakker kirke som passer fint til konserter.

Fra kirka og bort mot kråkebekken ligger det et stort antall gravhauger fra jernalder.

Krigsminnesmerke over falne under andre verdenskrig.

Valle prestegård

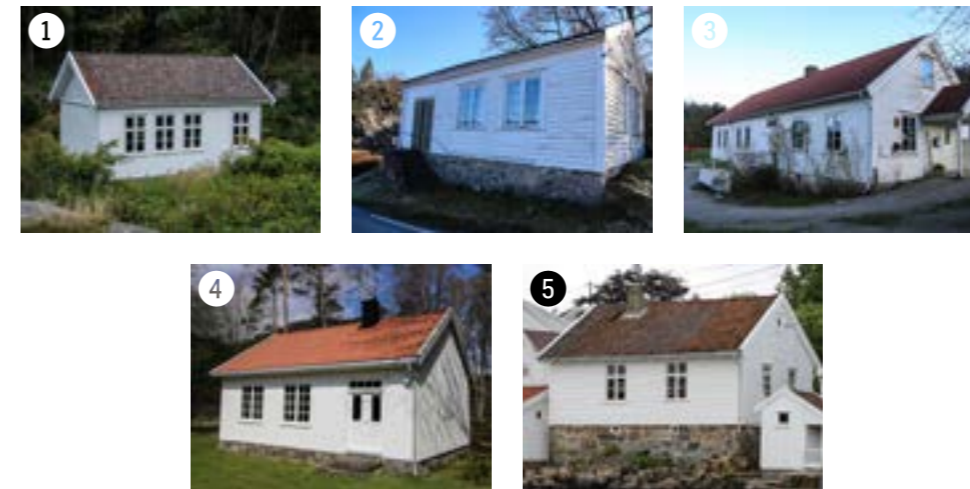
Den gamle prestegården på Valle, som skulle inneholde tømmer helt fra middelalderen, ble revet våren 1894. Dagens prestebolig ble bygd på samme grunnmurer rundt 1897, og ble som den forrige oppført i to etasjer. Sokneprest og prost Peder Claussøn Friis, som bodde på den gamle prestegården, markerte seg som en sterk forkjemper for den lutherske tro i Agder, og prestegården har på grunn av sine kirkehistoriske røtter stor kirkelig kulturverdi.

Forsamlingshus, idrett og friluftsliv

Skolehus

På 1850–60 tallet var omgangsskoletida over, og en startet å bygge skolehus etter at det i 1860 ble vedtatt en ny skolelov: «Lov om Almueskole på Landet». Denne loven bestemte blant annet at kommunen skulle inndeles i skolekretser som ikke skulle være større enn at barna kunne søke fast skole. Det første skolehuset ble trolig bygget på Vigmostad, men dette er revet. De eldste skolehusene som står, er på Svinør og skolehuset på Spangereid, som i dag brukes som barnehage.

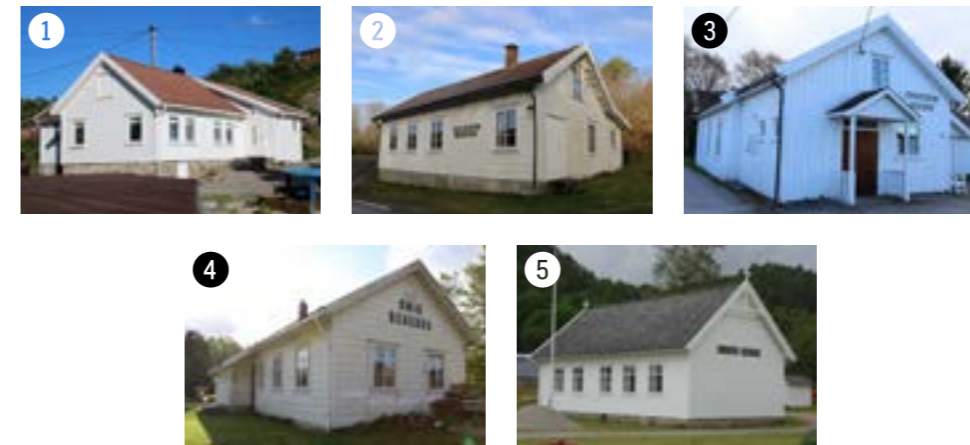

Eksempler på skolehus i Lindesnes: 1) Våre (Vårøy) (Bevaringsområde), 2) Ytre Egeland (bevaringsområde), 3) Spangereid (bevaringsområde), 4) Einarsmo på Vigmostad eies av kommunen og ble flyttet til Vigmostad november 1995 og er innredet som skolemuseum og 5) Svinør.

Skolehusene som ble nedlagt på 50- og 60-tallet, brukes ofte som grendehus, noe som sikrer at de blir tatt vare på og fortsatt kan være til nytte for lokalsamfunnet.

Bedehus

Norges første bedehus ble bygget i 1850. Det første i kommunen vår er trolig Spangereid bedehus, som ble innviet av pastor Morten Kierulf i 1878. Ebenezer/Saron i Snig ble bygget 1904 og Betania i Åvik 1907.

Eksempler på bedehus i Lindesnes: 1) Betania, Åvik Sefrak 09-123, 2) Fjeldskår bedehus (ikke sefrak), 3) Spangereid bedehus Sefrak 14-106, 4) Snig bedehus Sefrak 10-032 og 5) Rødberg bedehus (ikke sefrak).

Hoppbakker

Innen idrett er det få kulturminner å vise til, men en type idrett som var populær og som naturlig nok har blitt vanskeligere å drive med, er skihopping. Hoppbakken på Romedal skiller seg ut. Der er både hoppet (bildet) og øverste del av tilløpet bygget opp med stein, og dermed godt bevart.

Eksempler på andre hoppbakker: Buhølen, Trylandsbakken, Sjølingstad, Mjunebrokka og Åreholtan ved Tjomsland.

Minnesmerker og monumenter

Flommerker

Et kryss i fjellet langs veien ved gården Spilling angir hvor høyt vannet gikk under en av de store flommene som fylte dalen på 1800-tallet, enten i 1864 eller 1893.

Rett nord for Roland har det vært to flommerker, men trolig er det ene gått tapt. På vestsiden av veien er det en knapp meter høyere enn veibanen hugget inn årstallet 1864 i fjellet (bildet).

Krigsminnesmerker

- PAX-monumentet, Lindesnes fyr, avduket 1997
- Minnesmerke for Norges sydligste flydropp, Kabringsmyra
- Falnes minnesmerker på Vigeland og i Spangereid
- Krigsgraver på kirkegårdene

Kunstnerisk utsmykning i friluft

Lindesnes kommune har hatt og har mange kunstnere. Det gjenspeiler seg i den rike utsmykningen som finnes av skulpturer og minnesmerker. Her er noen eksempler:

”Peder Claussøn Friis”, kalt ”Peder i Svingen”, bronseskulptur, ved Valle kirke, 1938. Av billedhugger Gustav Vigeland 1869–1943. Skulpturen er en gave fra Gustav Vigeland, sokkelen ble laget av steinhogger Gustav Storm. Tidligere gikk den sørlandske hovedvei mye nærmere statuen, og derfor fikk den tilnavnet ”Peder i svingen”. Vigeland ønsket å framstille Friis som handlekraftig. Inskripsjoner: PEDER CLAUSSØN FRIIS, FØDT I EIGERSUND 1 APR 1545, DØD 1614 SØR-AUDNEDAL. ORA ET LABORA.

Monument over falne, krigsminnesmerke ved Valle kirke, 1948. Kråka, 1974 (bilde neste side). Av billedhugger Arne N. Vigeland (1900–1983).

«Far og datter», bronseskulptur, Vigeland sentrum, 1969. Av Gustav Vigeland. Reist til 100-års jubileet for kunstnerens fødsel.

”Tre spreke jenter” i Vigeland sentrum. Av Uwe Wenk-Wolff (1929–2009).

Minnesmerke over Asbjørn Aavik (1902–1997), bautastein med relieff, Åvik. Av Ulf Dreyer (1924–2010).

Byste av Folkeminnesamler Tore Bergstøl (1884–1970), som del av gravminne, Vigmostad kirkegård. Av Torje Leland (1874–1936).

Monument over falne, 1948.

Peder Claussøn Friis, 1938.

Immaterielle kulturminner

Sølvet i Grøntjønheia

Børo Brådland skulle til Grøntjønheia og sjå til hestane. Ein liten son, Ola, var med og sat på hesteryggen. Børo gjekk sjøl etter.

Då kom hesten til å spenna laus ei torv, og det ble merke etter hestekoene. Børo tok då tollekniven og skar ut eit stykke og tok det med seg heim.

Ein omstreifar fekk sjå det, og han sa at det var sølv. Han laga ei sylje som ennå skal finnas.

Då Børo fekk veta at det var sølv i berget, gjekk han av stad og dekkja plassen til med jord. Den gongen var loven slik at all eigedom der dei fann edelt metall, skulle tilfalla kongen. Børo ville sjølsagt ikkje mista garden.

Mange år etter var Ola «skulemeister» sendt til Brådland av futen i Mandal. Han fekk med seg Ola Børoson for å leite, men dei fann ikkje noko.

Det einaste Børo hadde sagt før han døyde, var at sølv et låg der sola skein først og sist i Brådland eigedom.

På slutten av 1950-åra kom ein som heitte Tobias Støle heim frå Amerika. Han tok til å leita og skaut i fjellet, men han fann ikkje noko. Men ein plass er sølv et. Så leit, og kanskje er det du som finn det!

Fortald av Per Bergstøl

Hoveddelen av planen omtaler fysiske kulturminner. Disse faste kulturminnene og immaterielle kulturminner henger tett sammen. Et bygg kan være vernet i kraft av sin kulturhistoriske verdi, men det er først når fortellingen om bygget blir formidlet på en interessant og fengende måte at folk flest får et forhold til det.

Sagn og historier

Det er spesielt Tore Bergstøl som har sørget for at mange sagn og historier fra Lindesnes har blitt tatt vare på. Han gav ut tre hefter av «Atterljom», og har dermed tatt vare på en mengde historier som ellers hadde gått tapt.

Det finnes mange mer eller mindre fantasifulle sagn etter Peder Claussøn Friis, som er viktige for å beskrive ei tid der det finnes mindre tradisjonsstoff fra Lindesnes. Som eksempel på et nyere sagn har vi til venstre tatt med "Sølv et i Grøntjønneheia" fortalt av Per Bergstøl.

Registeret i Askeladden har 21 kartfestede steder av typen "Tradisjon", deriblant Olavs mål og Einars mål (kappskytingssteinene), Klosteret, Gullviga og Skomakerknipen.

Sagnet om Kråka

Sagnet om fattigjenta Kråka fra Spangereid som ble dronning av Danmark, går tilbake til folkevandringstiden. Åslaug Sigurdsdatter, også kalt Kråka, var ei trollkyndig kvinne i norrøn mytologi, som opptret i Snorre Sturlassons Edda, Völsunga saga og Ragnar Lodbroks saga. Hun representerer et norrønt Askepott-eventyr. Sagnet finnes i mange varianter, og knyttes lokalt til konkrete steder som Kråkevika i Spangereid. Det er laget et eget spel om Kråka, som har blitt framført i Kråkeviga flere ganger de siste 15 årene. Selv om handlingen er fra Spangereid, er dette sagnet lite kjent i Norge. Den er best kjent på Færøyene, Island og i Danmark, og danske dronning Margrethe har illustrert en bok om Kråka.

Stedsnavn

Svært mange av de gamle stedsnavnene har gått ut av bruk, og vil forsvinne hvis de ikke dokumenteres. Historielaget samlet inn stedsnavn for mange av områdene i kommunen på 80- og 90-tallet, og noen av disse er lagt inn i basen til Statens kartverk. Det finnes fortsatt områder i kommunen der få stedsnavn er kartlagt og dermed bør registreres.

Sang, musikk og dans

Den eldste navngitte spelemannen i Vest-Agder var fra Vigmostad. Han het Leg Arneson og var født i Vigmostad i 1756. Det eldste instrumentet som er bevart i kommunen, er trolig klarinetten i bygdemuseets samling.

I 1919 ble det bygd et dansegolv på Ljosal i Vigmostad. Det var 18 fot hver vei, det var ofte dans der og folk kom helt fra Konsmo og Holum for å danse der. I nyere tid var aktiviteten stor f.eks i lokalene Sparta i Buhølen og på idrettshuset på Vigeland der flere band ble etablert. Fram i tid har vi stor variasjon med trekkspillmusikk fra før 1900, med komponister som Tor Mørkesdal og Håkon Jortveit, lokale sanger fra krigen og sørlandsviser v/ Bøksle og Engervik. Det har også vært varierende aktivitet med ulike kor og korps i bygda.

Lauenslekta

Agder folkemusikkarkiv har opptak av sang og felespill fra Lindesnes kommune. Det meste av sangen er med Paul Knipe (1904–2000), og det instrumentale er med forskjellige spelemenn i den kjente Lauenslekta fra Hægebostad. Lauenslekta representerer en unik og original musikkskatt i folkemusikktradisjonen på Agder. Vi kan trygt si at denne spelemannsslekta er en av de viktigste tradisjonslinjene for felespel i Vest-Agder, og slåttene og sangene er fortsatt i bruk.

Arkiv

Lindesnes kommunes arkiver utgjør sammen med privatarkiver fra kommunen et viktig kulturhistorisk kildemateriale, som kan gi innsikt i kommunens historie. De har en særegen bruks- og opplevelsesverdi for slektsforskere og alle andre interesserte.

Privatarkiver bidrar til allsidig og representativ dokumentasjon om historien og virksomhet i lokalmiljøet, og er derfor et helt nødvendig tillegg til de offentlige arkivene. For å sikre et balansert historisk kildegrunnlag bør vi prøve å bevare flere privatarkiv fra Lindesnes, for eksempel arkiv fra organisasjoner og bedrifter som Lindesnes fabrikker (GE Healthcare).

Hva er et privatarkiv?

Et privatarkiv er en samling av f.eks. private dokumenter, foto, kart og lignende hovedsakelig fra privatpersoner, næringsliv eller foreningsliv. Det er alt fra personlig korrespondanse til store dokumentsamlinger etter bedrifter.

Det eldste bevarte privatarkivet fra Vest-Agder er fra Lindesnes. Det er et blad fra en missale (messebok) fra 1200-tallet.

Oppbevaring

Kommunens eldre arkiver blir bevart hos Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA). Registrerte privatarkiver fra kommunen oppbevares til dels i kommunen og dels ved Statsarkivet i Kristiansand. Privatarkivene er ikke beskyttet av en egen lov om bevaring, og må sikres gjennom prioritert og planmessig arbeid. Lindesnes kommune samarbeider derfor med Statsarkivet i Kristiansand om innsamling, bevaring og tilgjengeliggjøring av privatarkiver.

Fotografi

Fotografier er viktige kulturminner som fungerer som et kikkhull inn i fortida. I Lindesnes har mange fotografert i eldre tid, men trolig var den første fastboende fotografen Tonning Tobiassen. Han holdt på noen få år, før Nathalia Aas overtok driften. Hennes fotoapparat er i dag i bygdemuseets samling. Fotograf Lohne i Buhølen holdt på i noen år, men flyttet til Farsund. Det er dessverre vanskelig å identifisere hvilke bilder de forskjellige tok, da ingen av dem hadde signatur på fotografiene eller egne logoer på baksiden av papirbildene. Hoveddelen av fotosamlingen ved bygdemuseet baserer seg på fotografier som er lånt fra privatpersoner. Både Wilse og andre mer kjente fotografer har vært innom kommunen og har tatt flotte fotografier. Wilse sine foto er hovedsakelig fra Lindesnes fyr, Svinør og Vigeland. Den første større fotoinnsamlingen i kommunen skjedde i KFUK/KFUM sin regi rundt 1979, og da var Torbjørn Stensland pådriver. Fra 2004 og til i dag har alle bildene blitt digitalisert og lagt i bygdemuseets fotodatabase, som i dag omfatter over 14.500 foto.

Små spor i store arkiver: I skoleprotokollen for Vigmostad kan vi for året 1879 lese om ti år gamle Søren Tobiassen som var: "Borte fra hjemmet i tjeneste som gjetergutt fra 14. april til 13. november". Arkivene forteller hvem de virkelige barnevandrerne var. I tillegg forteller de også om den store fattigdommen i de indre deler av Agder, om foreldre som ikke hadde råd til å sende barna på skolen og om lærere som var frustrerte pga. elevenes skolefravær."

Film og lydopptak

Det har i løpet av de siste tiårene blitt produsert en god del film og lydopptak som det er viktig å ta vare på for ettertiden. Kulturkontoret har et stort materiale med både film og lydbånd som man bør gjøre en innsats for å sikre. Et eksempel på dette er intervjuer med temaer fra krigen, med personer som ikke lever i dag. Det finnes også et omfattende arkiv med lydmateriale i nærradioen som er viktig å ta vare på for ettertiden.

Kunst

Lindesnes har og har hatt mange kjente kunstnere. Mange av disse har laget malerier og skulpturer som må sees på som viktig kulturarv. Inspirasjon og motiver er ofte hentet fra området. Det eneste portrettet som finnes av Tarald Louen, er Gustav Vigelands byste som står på Vigelandsmuseet. Mange tegninger og malerier representerer den eneste avbildningen som finnes av miljøer og hendelser i kommunen.

Den gamle brua over Kilsbekken. Malt av Gustav Braadland 1941.

